

Pezdevî’de İnsan Fiilleri

Fatma Pınar*

ORCID: 0000-0003-4316-0437

Öz

İnsan özgürlüğü tarih boyunca birçok düşünürün açıklık getirmeye çalıştığı tartışmalı bir meseledir. Kelâm ilminde bu konu kader meselesiyle ilişkilendirilerek insan fiilleri açısından incelenmiştir. Allah’ın mutlak ilim, irade ve kudreti karşısında kulların fiillerini işlemede özgür olup olmadıkları bu meselenin özünü teşkil etmiştir. Birçok İslâm âlimi ilahî fiil ve insanî fiil arasındaki ilişkinin boyutunu farklı açılardan tespitte çalışmıştır. Bunlardan bazıları Allah’ın ilim, kudret ve iradesini sınırlandırmamak adına kulun özgürlüğünü yok sayarken, bazıları ise Allah’ın âdil olduğu ilkesinden hareketle insanın fiillerinde tamamen özgür olduğunu temellendirmek adına kulun kendi fiilinin yaratıcısı olduğunu iddia etmiştir. Bunlardan ilki Cebriyye ikincisi ise Mu’tezile’dir. Ayrıca bu iki görüş arasında daha mutedil olanlar da vardır ki bunlar da Mâtürîdiyye ve Eş’ariyye’dir. Mâtürîdiyye âlimlerinden olan Ebü’l Yüsr Muhammed el-Pezdevî (ö. 493/1100) İslâm düşüncesinde ortaya çıkan bu farklı yaklaşımlara yer vermiş, bunlar üzerinde bazı değerlendirmelerde bulunmuş ve insanın özgür olmakla birlikte sorumlu bir varlık olduğunu aklî ve naklî delillerle temellendirmeye çalışmıştır. Bu makalede insan fiilleri ve özgürlüğü konusu Pezdevî’nin bakış açısından değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İnsan Fiilleri, Eş’ariyye, Mâtürîdiyye, Mu’tezile.

Gönderme Tarihi: 01/06/2022

Kabul Tarihi: 20/09/2022

*Dr. Öğr. Üyesi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Van-Türkiye, fatmapnar1453@gmail.com

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

PINAR, F., “Pezdevî’de İnsan Fiilleri”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 9, S. 3, 2022, s. 997-1026.

Pezdevi's Human Attitudes

Fatma Pınar*
ORCID: 0000-0003-4316-0437

Abstarct

The issue of human freedom is a situation that many thinkers have tried to understand throughout history. This subject is related to the belief of destiny in the science of kalam and is examined in terms of human attitudes. What determines the presence of this issue is whether the servants are free in their behavior in the face of Allah's absolute knowledge will and power. Many Islamic scholars have tried to explain the extent of the relationship between divine attitude and human behavior from different perspectives. While some of these scholars ignore the freedom of the servant in order not to limit the knowledge, power and will of Allah, others have argued that people are free in their behavior by Allah's principle of justice. Scholars who support this view claim that the servants are the creators of their behavior. The first of these is Jabriyyah, and the second of these is Mu'tazilah. Some have taken a more moderate path about these two views. These are Maturidiyyah and Ash'ariyyah. Pezdevi is one of the Maturidiyyah scholars who included these different views in Islamic thought and gave some evaluations on them. In short, they tried to ground human freedom. In this study, we will try to present the subject of human behavior and freedom from Pezdevi's point of view.

Keywords: Human attitudes, Ash'ariyyah, Maturidiyyah, Mu'tazilah

Received Date: 01/06/2022

Accepted Date: 20/09/2022

*Assist. Professor, Yüzüncü Yıl University Faculty of Letters, Department of History, Van, Turkey, fatmapnar1453@gmail.com

You can refer to this article as follows:

PINAR, F., "Pezdevi'de İnsan Fiilleri", *Academic Journal of History and Idea*, C. 9, S. 3., 2022, s. 997-1026.

Деяния Человека по Пездави

Фатъма Пинар*
ORCID:0000-0003-4316-0437

Резюме

Вопрос о свободе человека — спорный вопрос, который многие мыслители пытались прояснить на протяжении всей истории. В науке калам этот предмет исследуется с точки зрения деяний Человека, связывая его с судьбой. Суть этого вопроса в том, свободны ли рабы Божьи совершать свои деяния перед лицом абсолютного знания, воли и силы Аллаха. Многие исламские ученые пытались определить степень взаимосвязи между Божьим действием и деянием Человека с разных точек зрения. В то время как часть исследователей игнорирует понятие свободы раба Божьего, чтобы не ограничивать знания, силу и волю Аллаха, другие, с целью полностью оправдать свободу действий человека, основываясь на принципе справедливости Аллаха, утверждают, что раб Божий является творцом своих собственных деяний. Первый из них — Джабрия, а второй — Мутазила. Кроме того, есть те, кто не настолько радикален в этих двух подходах, а именно матуридия и ашария. Эбюль-Юср Мухаммед аль-Пездеви (ум. 493/1100), один из ученых Матуридии, уделял особое внимание этим различным взглядам, возникшим в исламской мысли, оценивал их и пытался обосновать тот факт, что человек есть свободное и ответственное существо с умственными и физическими способностями. В этой статье действия и свобода человека будут оцениваться с точки зрения Пездеви.

Ключевые слова: Человеческие Деяния, Ашария, Матуридия, Мутазила

Получено: 01/06/2022

Принято: 20/09/2022

*Доцент, Факультет литературы Университета Юзюнджу Йыл, факультет истории, Ван, Турция, fatmapnar1453@gmail.com

Ссылканастатью:

PINAR, F., "Pezdevî'de İnsan Fiilleri", *академическая история и мысль*, Т. 9, NO. 3, 2022, с. 997-1026.

Giriş

Kulların fiilleri kelâm ilminin temel meselelerinden biridir. Bu konu genellikle kader problemiyle ilgisi bakımından incelenmiş ve “ef’âlü’l-ibâd” veya “a’mâlü’l-ibâd” başlığı altında ele alınmıştır.¹ Allah’ın ilim, irade ve kudreti karşısında kulların fiillerini işlemede özgür olup olmadığı konusu bu meselenin özünü teşkil etmiştir.² Ehl-i sünnet ve Mu’tezile kulların fiillerinde özgür olduğu görüşünü savunmuş ve bu görüşlerini temellendirebilmek adına aklî ve naklî deliller ileri sürmüştür.³ Ne var ki kelâm âlimlerinin bu yöndeki görüş ve gayretlerine rağmen İslâm düşüncesinde kulların cebir altında olduğuna ilişkin tartışma ve eleştiriler günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Bu eleştirilere cevap verebilmek adına İslâm düşüncesinde kulların özgür ve bu nedenle de fiillerinden sorumlu olduğu vurgusunun sürekli olarak gündemde tutulması gerekmektedir.

Bu çalışmanın amacı da insan fiillerinde cebri kabul etmeyen, insanı fiillerinde iradeli ve özgür bir varlık olarak gören ve tespitlerini bir takım delillerle temellendirmeye çalışan ünlü Mâtürîdî âlimlerinden biri olan Pezdevî’nin bakış açısından İslâm düşüncesinde insanın irade sahibi ve özgür bir varlık olduğunu ortaya koymaktır. Konuyla ilgili bir takım araştırmalar yapılmış olsa da Pezdevî’nin perspektifinden bu meselenin irdelenmesi önem arz etmektedir. Zira Pezdevî gerek insan özgürlüğüne dikkat çeken anlatım ve delilleriyle, gerekse tüm kelâm ekollerinin konuyla ilgili tespitlerini detaylı bir şekilde ortaya koymak suretiyle kapsamlı bilgi sunmaktadır. Onun konuya ilişkin tespitleri, eylemlerini gerçekleştirmede İslâm’ın insana özgürlük tanımadığı yönündeki eleştirilere cevap vermesi açısından önemlidir. Konunun kapsamının oldukça geniş olması nedeniyle bu makale sadece kulların fiillerinin yaratılıp yaratılmadığı ve kulun kudretinin fiilden önce olup olmadığının tespitiyle sınırlandırılmıştır.

1. İnsan Fiillerine İlişkin Mezheplerin Görüşleri

Fikrî ihtilaflar ortaya çıkmadan önce selef Allah’ın benzersiz bir şekilde yaratan olduğu ve fiillerin işlenmesi sırasında ortaya çıkan kudretin de O’nun tarafından yaratıldığını beyan

¹ M. Sait Yazıcıoğlu, “Fiil”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 13, TDV Yayınları, İstanbul 1996, s. 59.

² Hulusi Arslan, “Mu’tezilî Düşüncede İlahî Fiil-İnsânî Fiil Ayrımı ve Bu Ayrımın Temel Kriterleri”, *Mu’tezile Gelen-Ek-i*, C. 2, İstanbul 2014, s. 219.

³ Bkz. Ebü’l-Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, (thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi), Mektebetü’l-İrşâd, İstanbul 2001, s. 305 vd.; Ebü’l-Muîn en-Nesefî, *Kitâbü’t-temhîd li kavâidi’t-tevhîd*, (thk. Muhammed Abdurrahman eş-Şâgûl), Mektebetü’l-Ezheriyye, Kahire 2006, s. 94; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne’l-firak*, (thk. Muhammed Osman el-Huş), *Mektebetu İbn Sina*, Kahire 1988, s. 292.

etmiş,⁴ onlardan sonra gelen ehl-i sünnet âlimleri de bu görüşte ittifak etmiştir.⁵ Ehl-i sünnet'in bu görüşüne mukabil sonraki dönemde İslâm âlimleri arasında ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Tenzih ilkesini merkeze alan Mu'tezile, insanın kendi fiiline nispeten fiilinin yaratıcısı olduğu görüşünü ileri sürmüştür.⁶ Onlar âlemde meydana gelen her fiilin Allah tarafından yaratıldığına inanmış, yalnızca kulların fiillerini bu fiillerin kapsamı dışında tutmuştur.⁷ Ayrıca fiili işlemeye yarayan kudretin eylemin gerçekleşmesi sırasında kula verilmediği görüşüyle de yine diğer mezhep görüşlerinden ayrılmıştır.⁸ Cebriyye ise kulların fiillerinin cansızların hareketleri mesabesinde olduğunu iddia etmiştir.⁹ Onlara göre kulların fiilleri elin titremesi gibi zorunlu olup, insanların onlar üzerinde kudreti ve tercih yetkisi yoktur.¹⁰ Cebriyye'nin insan hürriyetini yok sayan bu anlayışı, gerek ehl-i sünnet gerekse Mu'tezile'nin insan fiilleri konusundaki özgürlükçü söylemiyle bağdaşmamaktadır. İslam düşünce dünyası içinde çoğunluk tarafından kabul edilmeyen bu cebrî görüşün tüm İslâm âlemine mal edilerek, bu bağlamda eleştirilmesinin tutarlı bir davranış olduğunu söylemek mümkün değildir.

Kelâm tarihinde yaşanan bu tartışmalara yer veren Pezdevî öncelikle ehl-i sünnet'in görüşleri olarak nitelendirdiği Mâtürîdiyye'nin akabinde sırasıyla Kaderiyye, Şîa, Havâric, Cebriyye, Cehmiyye ve Eş'ariyye'nin görüşlerine yer vermiş, bu mezheplerin iddialarını temellendirmede ileri sürdükleri deliller üzerinde durmuştur.

⁴ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, (thk. Ahmed Abdurrahim es-Sayih ve Tefvik Ali Vehbe), Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, Kahire 2009, s. 158.

⁵ Bkz. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî [L], *Luma'u'l-Edille*, (thk. Fevkiyye Hüseyin Mahmud, Mektebetü's-Sekafe), Beyrut 1987, s. 122; Ebû Hâmid Gazzâlî, *İhyâ'ü ulûmi'd-dîn*, (thk. Abdülaziz İzzeddin es-Sirvân), Dârü'l-Kalem, Beyrut (tarih yok), s. 103; İbn Teymiyye, *el Akîdetü'l-Vâsitiyye*, (çev. İsa Canpolat), Takva Yayınları, İstanbul 2018, s. 63; İbn Ebi'l-İzz el-Hanefî, *el-Akîdetü't-Tahâviyye ve Şerhi*, (çev. M. Beşir Eryarsoy), Guraba Yayınları, İstanbul 2008, s. 472; Abdüllatif Harpûfî, *Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm*, Necmi İstikbal Matbaası, İstanbul 1330, s. 86-87; Ömer Nasuhi Bilmen, *İslâm Akaidi*, Semarkand Yayınları, İstanbul 2017, s. 65.

⁶ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, C. 2, (thk. Abdülkerim Osman), Mektebetü Vehbe, Kahire 1996, s. 331; Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 106; Neseî, *a.g.e.*, s. 93; Ebü'l-Feth Abdülkerîm Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, C. 1, (thk. Fethullah Bedrân), Mektebetü'l-Enculi el-Mısıriyye, Kahire (tarih yok), s. 49-50; Abdüllatif Harpûfî, *Kelâm Tarihi*, (sade. Muammer Esen), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005, s. 38. Ebü'l Hasen el-Eş'arî (ö. 324/935-36) Mu'tezile'nin kulların kendi fiillerini yarattığı konusunda üç ayrı görüş benimsediğini söylemiştir. Bu görüşler hakkında bkz. Eş'arî, *Mâkâlatü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*, (thk. Ne'im Zerzor), Mektebetü'l-'asriyye, Beyrut 2009, s. 181-182.

⁷ H. Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, (çev. Kasım Turhan), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2001, s. 470; Halife Keskin, *İslâm Düşüncesinde Allah-Âlem İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996, s. 148; İlyas Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdî Abdülcebbar*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2002, s. 164.

⁸ Joseff Van Ess, "Mu'tezile", *Mu'tezile Gelen-Ek-i*, C. 1, (çev. Veysel Kasar), İz Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 82; Ayrıca bkz. Galip Türcan, "Kelâmda İnsan Fiillerinin Yaratılması Problemi: Yaratma Kavramı Bağlamında Bir Değerlendirme", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 15, Isparta 2005, s. 140.

⁹ A. Harpûfî, *a.g.e.*, s. 87; bkz. Şehristânî, *a.g.e.*, s. 79; Ö. N. Bilmen, *a.g.e.*, s. 70; Şerafettin Gölcük, *Kelâm Tarihi*, Kitap Dünyası, İstanbul 2000, s. 57; Ahmed Ziyâeddîn Gümüşhânevî, *Ehl-i Sünnet İtikadı*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1980, s. 61.

¹⁰ Neseî, *a.g.e.*, s. 94.

1.1. Mâtürîdiyye'nin Görüşü

Mâtürîdiyye mezhebine göre kullar kendi fiillerini cebir altında olmaksızın kendi özgür iradeleriyle işler. Nitekim mezhebin kurucusu Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) fiile tesir eden iki kudretin bulunduğunu, bunlardan birinin insanın fiilini yapması (kesb), diğersinin ise Allah'ın yaratması olduğunu ifade etmiştir. Fiil Allah tarafından yaratılmış olsa da, insan akıl ve irade sahibi bir varlık olarak fiilini özgür iradesi ile tercih ettiğinden mükellef bir varlıktır.¹¹ Mâtürîdî fiilin oluşumunu sağlayan bu iradenin yaratılmış olup olmadığına ilişkin herhangi bir açıklama yapmazken, daha sonra gelen Mâtürîdî âlimleri insanın iki iradeye sahip olduğunu, bunlardan küllî iradenin hâdis, cüzî iradenin ise Allah tarafından yaratılmayıp “hal” cinsinden olduğunu beyan etmiştir.¹² Mâtürîdî âlimlerin cüzî iradenin yaratılmadığına ilişkin bu görüşü, insanın fiillerinde tamamen özgür olduğunu temellendirme amacına yönelik olup, bu yaklaşımlarıyla onlar Eş'ariyye'den ayrılmıştır.

Pezdevî Mâtürîdiyye'nin bu görüşlerine yer vermiş, onların kulların irade ve kudret sahibi olması nedeniyle gerçek anlamda kendi fiillerinin fâili olduğuna ilişkin beyanlarını nakletmiştir. Ancak Mâtürîdiyye'ye göre bu fiili yoktan yaratan, icat ve ihdas eden Allah'tır.¹³ Allah pek çok ayette fiilleri bizzat kulların kendisine nispet etmiştir. Nitekim “*Yaptıklarınıza karşılık olarak,*”¹⁴ “*Siz birini öldürmüş ve suçu birbirinize atmıştınız,*”¹⁵ “*Namaza kalktığınızda...*”¹⁶ ayetlerinde fiiller kullara nispet edilmiştir. Bu durum bu fiillerin kulların fiilleri olmasını gerekli kılmaktadır.¹⁷ Bununla birlikte insan fiilleri yaratılmaları yönüyle de Allah'a ait olup fiillerin Allah tarafından yaratılması onun kula ait olduğu, özgür iradesi ile tercihte bulunduğu ve bu nedenle de fiilinden sorumlu olduğu gerçeğini değiştirmez.

Pezdevî Mâtürîdiyye'nin fiillerin Allah tarafından yaratıldığına ilişkin görüşlerine de dikkat çekmiştir. “*Her şeyi yaratan Allah'tır*”¹⁸ ayeti bu hakikate işaret etmektedir ve fiiller de “şey” kapsamına girdiğinden onlar da Allah tarafından yaratılmıştır.¹⁹ Allah ise gerek fiilleri

¹¹ Mâtürîdî, *a.g.e.*, s. 306.

¹² M. S. Yazıcıoğlu, “a.g.m.”, s. 62. Küllî irade, Allah tarafından insanda potansiyel olarak mevcut bir yeti olup, bu irade ile insanlar tercih yapabilme kabiliyetini elde etmiştir. Cüzî irade ise insanda potansiyel olarak bulunan bu tercih etme kabiliyetinin belirli bir yön, eylem ve olguya yöneltilmesidir (Ramazan Biçer-Osman Sezgin, “Teo-Psikolojik Açıdan Mâtürîdî'de İrade Özgürlüğü,” *Bilig*, S. 80, 2017, s. 251).

¹³ Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, (thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ), Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, Kahire 2003, s. 104.

¹⁴ Secde 32/17.

¹⁵ Bakara 2/72.

¹⁶ Mâide 5/6.

¹⁷ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 108-109.

¹⁸ En'âm 6/102. Bu ayette Allah ihtirâ ve ibdâ ile methedilmiştir. Şayet Allah dışında herhangi bir mübdî ve yaratıcı varlık olsaydı, O'na nispet edilen yaratma ve övülme ortadan kalkmakla birlikte, kulun her şeyi yaratmasından dolayı methedilmesi mümkün olurdu (Cüveynî, *a.g.e.*, s. 166; Ayrıca bkz. Cüveynî [L], *a.g.e.*, s. 120-121).

¹⁹ Sa'düddin et-Teftâzânî (ö. 792/1390) “*Her şeyi yaratan Allah'tır*” (En'âm 6/102) ayetinde her şeyden kastın mümkün olan her şey olduğunu ve kulların fiillerinin de bu mümkünler sınıfı içinde değerlendirildiğinden bu

gerekse sıfatlarıyla bu ayette kast edilen “şey” kapsamının dışındadır.²⁰ Buna mukabil insan fiilleri bu ayetin kapsamına giren Allah’ın mahlûkudur. Yine “*İbrahim onlara şöyle söyledi: Yonttuğunuz şeylere mi tapıyorsunuz? Oysa sizi de yaptıklarınızı da Allah yaratmıştır*”²¹ ayetinde kast edilen, Allah’ın her ameli yarattığıdır. Yani gerek insanları gerekse amellerini yaratan Allah’tır.²²

“*Sözlerinizi saklasanız da açığa vursanız da birdir. Allah kalplerde olanı bilir. Yaratan hiç bilmez olur mu? Allah latiftir, haberdar olandır*”²³ ayetinde de söz kullara atfedilmiş, ayetin devamında ise sözlerin de Allah’ın mahlûku olduğuna dikkat çekilmiştir. Yine “*Gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olması Allah’ın varlığının delillerindedir*”²⁴ ayetinde diller bize atfedilmiştir. Ancak diller Allah ile ilişkilendirilmiş ve onun da Allah’ın mahlûku olduğuna dikkat çekilmiştir. “*Allah gibi yaratan ortaklar buldular da, yaratmaları birbirine mi benzettiler?*”²⁵ ayeti ve benzeri ayetler fiillerin Allah tarafından yaratıldığını delillendiren ayetlerdir.

Pezdevî, Mâtürîdiyye’nin bu hususta ileri sürdüğü aklî delile de yer vermiştir. Bu delile göre kulların fiillerinin Allah’ın kudreti kapsamında olması imkânsız bir durum değildir. İlimde de aynı durum geçerlidir. Kulların ilmine girmeyen şeyin Allah’ın ilmine girmediği söylenilmez. Bu durumda fiillerin Allah’ın kudreti kapsamına girmesi imkânsız değilse, bilgiler Allah’ın ilmine girdiği gibi fiiller de aynı şekilde Allah’ın kudreti kapsamına girer. Fiiller aynı zamanda kulların kudreti kapsamına da girer. Onlar kulun kudreti dâhilinde meydana gelir ancak kulun kudreti Allah’ın kudreti gibi değildir. Kulun kudreti dâhilinde olmayan şeyin Allah’ın kudreti altına girmemesi imkânsızdır. Şayet bu şeyler Allah’ın kudreti dâhilindeyse

fiillerin de Allah tarafından yaratıldığını ifade etmiştir (Sa’düddîn et-Teftâzânî, *Şerhu’l-Akâid*, thk. Mustafa Merzukî, Dârü’l Hüdâ, Cezayir 2000, s. 66). Neseî de zikredilen ayetin övgü makamında olduğunu söylemiş, kulun işlediği fiili Allah’ın yaratması dışına çıkarmanın övgüyü iptal anlamına geldiğini belirtmiştir (Neseî, *a.g.e.*, s. 96; Ayrıca bkz. M. Sait Yazıcıoğlu [Y] “İslâm Kelâmında Önemli Bir Mesele: İstîtâat”, *İslâmî Araştırmalar*, S. 1, 1986, s. 52).

²⁰ Mâtürîdî’ye göre “şey” kelimesi sadece bir varlığın ispatı için söylenir. Bunun zıttı olarak kullanılan “la şey” ise varlığın nefyedilmesi yani yokluğudur. İnsan Allah’ın şey olduğunu ve O’nun kendisini şeyden nefyetmediğini bilir. İnsan kendisine ait halleri nefyettiği halde şey’iyyetle kendini bilmeyi sürdürür. Kişi Allah’ı kendisinin “şey” olduğunu bildiği gibi değil, bunun dışında başka yollarla tanır. Dolayısıyla insanın kendisinin “şey” olduğunu bilmesi Allah’ın “şey” oluşuna engel teşkil etmez (Mâtürîdî, *a.g.e.*, s. 171).

²¹ Sâffât 37/95-96.

²² Pezdevî, *a.g.e.*, s. 106; Neseî, *a.g.e.*, s. 96-97.

²³ Mülk 67/13-14. Bu ayete ilişkin olarak Mâtürîdî, Allah’ın açık ve gizli bütün fiillerin yaratıcısı olduğunu, bununla kendi ilminin varlığına istidlalde bulunduğunu beyan etmiştir. Bir insanın yapmadığı bir fiili bilmemesinin doğal olduğu bilinen bir gerçektir. Bu durumda bir başkasının fiili ile istidlalde bulunmasının manası yoktur (Mâtürîdî, *a.g.e.*, s. 340; Ayrıca Ebü’l Muîn en-Neseî’nin (ö. 508/1115) ilgili ayet hakkında görüşleri için bkz. Neseî, *a.g.e.*, s. 97).

²⁴ Rûm 30/22.

²⁵ Ra’d 13/16.

Allah tıpkı cisimlerde olduğu gibi o şeyin yaratıcısı olur.²⁶ Pezdevî insanın fiillerinin yaratıcısı olamayacağı görüşünü temellendirmede Mâtürîdiyye'nin dayandığı şu aklî delile de yer vermiştir:

Kulların cevherleri yaratmaya güçleri yetmez. Arazilara gelince, bunlar cevherlerden daha incedir. Şayet kul cevheri yaratmaya güç yetiremiyorsa, onlardan daha ince olan arazları yaratmaya da güç yetiremez. Bu durumda fiilin yaratma/ıcat bakımından Allah'a, fiili işleme bakımından da kula nispet edilmesi gerekmektedir. Yani fiil Allah'ın yaratması ve kulun da işlemesiyledir. Fiil ile mef'ûl yani yapılan iş aynı şeyler değildir. Ortaya çıkan fiil Allah'ın fiili olmamakla birlikte burada Allah'ın fiili yaratmadır. Oturma kulun fiili ancak Allah'ın icadıdır. Bu nedenle burada bir tek fiil iki ayrı fâilin mef'ûlü değildir.²⁷ Bu konuda Mu'tezile ise şöyle bir yaklaşım sergilemiştir: Bir fiilin iki ayrı kudretten meydana gelmesi muhaldir. Şayet insanların fiilleri Allah'ın kudreti altındaysa bu durumda kulun kudreti altına girmesi imkânsız olur ve Cebriyye'nin görüşleri doğruluk kazanır. Şayet kulun kudreti altındaysa bu durumda Allah'ın kudreti altına girmesi mümkün olmaz. Ayrıca bir fiilin iki kudretin altına girmesi, o fiilde kudret sahiplerinin ortak olduğu neticesine götürür.²⁸

Mâtürîdiyye insanın kendi fiillerinin içyüzüne vakıf olamadığı gerçeğinden hareketle, onun fiillerini yaratamayacağı sonucuna ulaşmıştır. Nitekim fiillerin içyüzü bilinemediği için fiillerin varlığında ihtilaf bulunmaktadır. Düşünürlerden bir kısmı fiillerin varlığını reddetmiştir. Zira onlara göre insanın nasıl meydana geldiğini bilmediği fiillerinin kendisinde hâsıl olması mümkün değildir. Ayrıca Mâtürîdiyye'ye göre şayet insan mücid olsaydı, her istediği şeyi yaratması da mümkün olurdu. Ancak kulların herhangi bir şey yaratmaya gücü yetmediği bilgisinin inkâr edilemez bir hakikat olduğu gerçeğinden, onların kendi fiillerinin yaratıcısı olmadığı neticesine ulaşılır.²⁹

Kulların kendi fiillerini tasavvur edip edemedikleri hususunda Mâtürîdî şöyle bir yaklaşım sergilemiştir: Kullar kendi fiillerinin bazılarını akılları ile tasavvur edemezler, bununla birlikte bazılarını ise akıllarıyla bilirler. Birinci gruptaki fiiller ona göre bir şeyin yokluktan varlığa çıkışını bütün ayrıntılarıyla bilme ve yaratmanın ilmine teferruatıyla vâkıf olma olayıdır. Kul bu fiili bir kez işledikten sonra ikinci bir kez tekrar etmek istese de bunu yapamaz. İkinci gruptaki fiiller ise emredilmiş ya da yasaklanmış fiillere yönelik olarak harekete geçmek ya da geçmemek tarzındakilerdir.³⁰

²⁶ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 109.

²⁷ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 110.

²⁸ Neseî, *a.g.e.*, s. 95.

²⁹ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 112.

³⁰ Mâtürîdî, *a.g.e.*, s. 310; Ayrıca bkz. Ö. N. Bilmen, *a.g.e.*, s. 67.

Bu konuda İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) de bir takım tespitlerde bulunmuş, mükemmel fiillerin kendisini meydana çıkarmanın ilmine delalet ettiğini belirtmiştir. Ancak şaşkınlık anlarında da insanda fiiller ortaya çıkmakta ve bu durumda bile fiiller belli bir düzen içinde vuku bulmaktadır. Buradan hareketle Cüveynî, tam ve mükemmel bir şekilde ortaya çıkan fiillerin kendisini meydana çıkarmanın ilmine işaret ettiğine ve insanın daha kendi fiillerinin nasıl meydana geldiğinden bile haberdar olmadığına dikkat çekerek, fiillerin ilminin Allah katında olduğunu beyan etmiştir.³¹

Teftâzânî de aynı hakikate dikkat çekerek, kulun kendi fiilinin yaratıcısı olduğunun iddia edilmesi durumunda, onun fiile yönelik bütün ayrıntıları bilmesi gerekeceğini söylemiştir. Çünkü fiili kudret ve ihtiyarla meydana getirebilmek için fiil hakkında ayrıntıların bilinmesi bir zorunluluktur.³² Mâtürîdî, Cüveynî ve Teftâzânî'nin bu ifadelerinden anlaşılmaktadır ki ehl-i sünnet âlimlerinin kulun kendi fiillerinin yaratıcısı olmadığı yönündeki iddialarının temel dayanaklarından biri de fiillerinin nasıl meydana geldiği bilgisine dâhi kadir olamayan insanın bu fiilleri yaratmaya asla güç yetiremeyeceğidir.

Bu gibi birçok delile dayanan Pezdevî netice olarak insan fiillerinde yaratma kudretini Allah'a, kesb kudretini ise insana atfederek, insanın yapmayı istediği bir şeye kesin karar verip azme dönüştürdüğü esnada fiilin Allah tarafından yaratıldığını ifade etmiştir.³³ Pezdevî'de insan özgürlüğü düşüncesinin onda bulunan irade yetisi ile ilişkilendirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ancak insana dilediğini yapabilme özgürlüğünü tanıyan bu irade de Allah tarafından yaratılmıştır. Mâtürîdî ve Ebü'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115) iradenin yaratılmış olduğu hususuna temas etmezken, Pezdevî iradenin kudret gibi yaratılmış olduğunu net bir şekilde dile getirmiştir.

1.2. Kaderiyye/Mu'tezile'nin Görüşü

Adalet ilkesi gereğince Allah'ın âdil ve hakîm olup, kötülüğü irade etmeyeceğini dile getiren Mu'tezile,³⁴ kulların fiillerinde Allah'ın hiçbir tasarrufu bulunmadığı söyleyerek,

³¹ İnsanın fiillere ilişkin bilgiyi yarattığı var sayılması durumunda kendini düzeltme, ıslah ve irşat etmede Allah'tan daha iyi bir yaratıcı olma pozisyonuna yükseltilmesi söz konusu olur. Bu görüşle de ümmetin icmâsına karşı gelinerek dinden uzaklaşmış olunur (Cüveynî, *a.g.e.*, s. 160, 165). Abdüllatif Harpûtî de aynı husus üzerinde durmuş ve fiillerin Allah tarafından yaratılmış olmaması durumunda kulların yaratıkları olacağına dikkat çekmiştir. Eğer bu fiiller kullar tarafından yaratılmışsa bu durumda kulun, fiilinin bilgisine detaylarıyla sahip olması gerekir. Oysa “*Yaratan bilmez mi?*” (Mülk 67/14) ayetinde zikredilen bilgiye kulların sahip olması mümkün değildir (A. Harpûtî, *a.g.e.*, s. 86).

³² Teftâzânî, bu konuyu yürüme fiilini örnek vermek suretiyle somutlaştırmaya çalışmıştır. O, insanın bir yerden başka bir yere yürümek gibi basit bir fiilinde bile adımları arasında ne kadar duraksadığı, hangi adımın daha yavaş, hangisinin daha hızlı olduğu gibi bilgilere tam olarak vakıf olmadığına dikkat çekmiştir. Üstelik alma, atma, tutma, yürüme gibi fiillerinde insanın organ ve adalelerinin hareketleri ve sınırlardaki gerilimleri düşünüldüğünde bu hakikat daha da belirginleşmektedir (Teftâzânî, *a.g.e.*, s. 65).

³³ Selim Özarlan, *Pezdevî'nin Kelâmî Görüşleri*, DİB Yayınları, Ankara 2013, s. 36.

³⁴ Bkz. İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-emel fi şerhi'l-Milel ve'n-nihal*, Leipzig 1902, s. 6; Ş. Gölcük, *a.g.e.*, s. 64.

onların kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu iddia etmiştir.³⁵ Kulda kesb kudretini kabul etmesine rağmen bu kudreti Allah'a nispet etmemeleri,³⁶ insanı kudret yönüyle Allah'tan daha güçlü kıldıkları yönünde eleştirilere maruz kalmalarına sebep olmuştur.³⁷ Kelâm mezhepleri içinde Mu'tezile'nin insan özgürlüğüne ilişkin vurgusunun diğerlerine nispetle daha net olduğu açıktır. Nitekim Mu'tezile kulun fiillerini kendi özgür irade ve kudretiyle gerçekleştirdiğini ve Allah'ın fiili işleme esnasında kula herhangi bir müdahalede bulunmadığını ifade etmiştir. Onlar insanın fiillerinde cebir altında olmadığını net bir şekilde ortaya koyabilmek adına insan fiillerinin Allah tarafından yaratılmadığını açıkça beyan etmiştir.

Pezdevî de Kaderiyye / Mu'tezile'nin bu görüşleri üzerinde durmuş, Şîa'nın bir kısmı³⁸ ve Havâric'in çoğunluğunun da aynı görüşte olduğuna dikkat çekmiştir. Onlara göre insan fiilleri Allah'ın yaratması olmayıp, tamamen kulun kendi icadıdır. Bunlardan bazıları ise insan fiillerini Allah'ın yaratması olarak düşünmüştür. Ancak yaratma Allah'ın bu fiilleri bilmesinden başka bir şey değildir. Yani Allah'ın fiilleri yaratması onların nerede, ne zaman, ne koşullarda ve hangi ölçü üzere var olacaklarını bilmesinden başka bir şey değildir.³⁹ İkinci görüş sahiplerinin bu yaklaşımı kulların fiillerinin yaratıcısı olduğuna ilişkin keskin bir iddiayı biraz daha yumuşatma girişimi olarak değerlendirilebilir.

Nitekim bu hakikate dikkat çeken Cüveynî ilk dönemlerde yaşamış bu şahısların Allah'tan başka hiçbir hâlik olmadığı görüşünde icmânın olduğu selef âlimlerine yakın bir dönemde yaşadığından, insanı hâlik olarak isimlendirmekten çekindiklerini belirtmiştir.⁴⁰ Teftâzânî de bunların ilk dönemlerde "*kullar fiillerini yaratır*" yerine "*kullar fiillerini icâd eder, ihtirâ eder*" ifadesini kullandıklarını dile getirmiştir. Ayrıca o, Mu'tezile'den Ebû Ali el-Cübbâî'nin (ö. 303/916) bu kelimelerin tamamının bir şeyi yokluktan varlık alanına çıkarmak manasında aynı anlama geldiğini ifade etmesinin akabinde, onların kul hakkında "*yaratıcı*" kelimesini kullanma cesaretini gösterdiklerini ifade etmiştir.⁴¹

Bununla birlikte Mu'tezile'nin öncülerinden Ebü'l-Hasen Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1025) "*yaratıcı*" ifadesine açıklık getirmek adına kulların yaratmasının Allah'ın

³⁵ Bkz. Kâdî Abdülcebbâr, *a.g.e.*, s. 331; Eş'arî [E], *el-İbâne an Usuli'd-Diyâne*, Dâru İbn Zeydûn li't-tıbbâ'a ve'n-neşr ve't-tevzi, Beyrut (tarih yok), s. 57; Neseî, *a.g.e.*, s. 98-99; Şehristânî, *a.g.e.*, s. 49-50; Ö. N. Bilmen, *a.g.e.*, s. 70; el-Hanefî, *a.g.e.*, s. 472.

³⁶ Mâtürîdî, *a.g.e.*, s. 317.

³⁷ Mustafa Sait Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992, s. 55.

³⁸ Şîa'nın insan fiillerine ilişkin ayrıntılı görüşleri için bkz. Eş'arî, *a.g.e.*, s. 50.

³⁹ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 104.

⁴⁰ Cüveynî öncekilerin kısmen daha ılımlı olan bu yaklaşımının ardından sonra gelenlerin hadlerini aştıklarına ve insanı gerçek anlamda hâlik olarak nitelendirdiklerine, hatta bunlardan bazılarının da dinden çıkmalarına sebebiyet veren ve dinde olmayan bazı görüşler ileri sürdüklerine dikkat çekmiştir (Cüveynî, *a.g.e.*, s. 158, 159).

⁴¹ Teftâzânî, *a.g.e.*, s. 65; Neseî, *a.g.e.*, s. 93; M. S. Yazıcıoğlu, *a.g.e.*, s. 48.

yaratmasına benzemediğini, zira Allah'ın yaratmasının cisim ve arazları kapsadığını dile getirmiştir. Kullar ise sadece kıyâm, kuûd vb. hareketlerin yerine geçebilecek tasarruflara kâdirdir.⁴² Pezdevî Mu'tezile'nin insan fiillerinde bu şekilde iki ayrı görüş benimsediklerini ifade etmesinin ardından, onların kulun fiilinin yaratıcısı olduğu görüşünü temellendirmede dayandığı naklî deliller üzerinde durmuştur. O, "*Yaratanların en güzeli olan Allah ne yücedir*"⁴³ ayetinin bu delillerden biri olduğuna dikkat çekmiştir.⁴⁴ Mu'tezile'ye göre bu ayette Allah kendisinden başka yaratıcıların olduğunu haber vermiştir.⁴⁵ Yaratanların en güzeli şeklindeki mukayese buna işaret etmektedir.⁴⁶ "*Yarattığı her şeyi güzel yaratan...*"⁴⁷ ayetinde ise Allah'ın güzel şeyleri yarattığı, kötü ve çirkin olan şeylerin onun yaratması kapsamına girmediği bildiriliyor.⁴⁸ Oysa kulların fiillerinde çirkin ve hikmetsiz olanlar vardır. Çirkin fiilin yaratılması çirkin, hikmetsiz fiilin yaratılması ise hikmetsizdir. Zira yaratma fiili işlemede bir üst seviyedir. Yani fiili işleyen hikmetsizse, fiili yaratan daha hikmetsizdir.⁴⁹ Bu nedenle kulların fiillerinin yaratıcısının Allah olduğunu iddia etmek isabetli değildir.

Aynı ayet üzerinde duran Kâdî Abdülcebâr'a göre "*Yarattığı her şeyi güzel yaratan*"⁵⁰ ayetinde kastedilen ya Allah'ın yarattığı şeylerin tamamının ihsân yani O'nun güzel kıldığı fiiller olduğu ya da fiillerin "hâsen"⁵¹ yani Allah'a nispet edilmeyen ve kendiliğinden güzel olan fiiller olduğudur. Ancak ihsân anlamında olması doğru değildir. Zira Allah'ın fiilleri içinde cezalandırma gibi fiiller de vardır. Bu nedenle burada kastedilen mana hâsendir, yani Allah'a nispet edilmeyen fiillerdir.⁵² Yine Kâdî Abdülcebâr kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığı görüşünün sakıncalarına dikkat çekmek için "*Her şeyi sapasağlam ve mükemmel şekilde yapan Allah'ın sanatı...*"⁵³ ayeti üzerinde durmuştur. Ona göre bu ayet Allah'ın işlerinin

⁴² Kâdî Abdülcebâr, *a.g.e.*, s. 380.

⁴³ Mü'minûn 23/14.

⁴⁴ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 104.

⁴⁵ Bu görüşü eleştiren ve bu gibi ayetlere dayanarak insanların kendi fiillerinin yaratıcısı olduğu neticesine ulaşanların görüşlerini tehlikeli bulan Cüveynî, kulun kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu söylemenin, onun tek başına o fiili işlemeye gücü yeten biri olduğu anlamına geleceğini ifade etmiştir. Yani bu durumda kul fiilinin ilahî ve Rabbi olarak vasıflandırılmış olur. Bu inancın dinde çok büyük bir yanılma olduğunu dile getiren Cüveynî, "*Allah kesinlikle evlat edinmemiştir. O'nun ile birlikte ikinci bir ilah da yoktur*" (Mü'minûn 23/91) ayetinin bu görüşün yanlışlığına işaret ettiğini beyan etmiştir (Cüveynî, *a.g.e.*, s. 165).

⁴⁶ Ehl-i Sünnet'e göre "*Yaratanların en güzeli olan Allah ne yücedir*" (Mü'minûn 23/14) ayeti "*takdir edenlerin en güzeli*" anlamındadır (el-Hanefî, *a.g.e.*, s. 475).

⁴⁷ Secde 32/7.

⁴⁸ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 105; Ayrıca bkz. Şehristânî, *a.g.e.*, s. 49-50.

⁴⁹ Nesefî, *a.g.e.*, s. 96.

⁵⁰ Secde 32/7.

⁵¹ Kâdî Abdülcebâr, fiilleri hâsen ve kabih şeklinde sınıflandırmıştır. Ona göre hâsen bir amacı olan, çirkinlikten uzak, yapmaya güç yetirebilenin yapması gerekli olan ve yaptığında kınanma ve cezayı gerektirmeyen fiillerdir. Kabih ise kulun kötü olduğunu bildiğinde yapmaması gereken, yaptığında ise kınama ve cezayı hak ettiği fiillerdir (Kâdî Abdülcebâr, *Mu'tezile'de Hukuk Felsefesi*, (çev. Yüksel Macit), İnsan Yayınları, İstanbul 2003, s. 207).

⁵² Kâdî Abdülcebâr, *a.g.e.*, s. 357.

⁵³ Neml 27/88.

sağlamlık ve güzelliğinin delilidir.⁵⁴ Ayrıca insan fiillerinin iyi ya da sağlam olmaları yönüyle Allah tarafından yaratıldığının söylenmesi, bilgidен yoksun cahil insanlarda da bu tarz iyi ve sağlam fiillerin işlendiği sonucunu doğuracaktır.⁵⁵ Kâdî Abdülcebâr'ın bu görüşü Mu'tezile'nin bu konudaki genel kanaatini ortaya koymaktadır.

Nitekim Mu'tezile Allah'ın ilminin zâtı gereği ezeli ve ebedi olmasından hareketle fiillerinin de düzenli, tertipli ve sağlam olması gerektiği kanaatindedir. Oysa insanların ilmi ve dolayısıyla fiilleri her zaman sağlam ve düzenli değildir. Fiillerin Allah tarafından yaratıldığı iddiası bilgi sahibi olmayan câhil insanlarda da muhkem ve sağlam fiillerin meydana gelebileceği gibi yanlış bir sonuca ulaştırır.⁵⁶ Ancak Mu'tezile'nin Allah'ın tüm fiillerinin sağlam olması gerektiği görüşünden hareketle küfür gibi çirkin fiillerin yaratıcısının Allah olmadığı yönündeki iddiası birçok İslâm âlimi tarafından eleştirilmiştir.

Bunlardan biri olan Eş'arî, Mu'tezile'nin "*Rahman'ın yarattıklarında bir uygunsuzluk göremezsin*"⁵⁷ ayetini yanlış yorumladıklarına dikkat çekmiştir. Nitekim onlar bu ayete dayanarak Allah'ın fiillerinin uygunsuz olmayacağını ve küfrün uygunsuz fiillerden olması nedeniyle Allah'ın fiili olmadığını iddia etmiştir. Ancak Eş'arî'ye göre bu ayette kastedilen onların yorumladığı manada bir küfür fiili değildir. Dolayısıyla ayetten küfür gibi çirkin fiillerin Allah tarafından yaratılmadığı sonucunun çıkarılması doğru değildir.⁵⁸ Pezdevî de Mu'tezile'nin "*Yarattığı her şeyi güzel yaratan*"⁵⁹ ayetinde Allah'ın en güzel şekilde yaratan olarak nitelendirildiği, bu nedenle de küfür ve mâsiyet gibi çirkin fiillerin Allah tarafından yaratılmadığına ilişkin tespitlerini eleştirmiştir.

Pezdevî'ye göre ayette vurgulanmak istenen, Allah'ın yarattığı her şeyin O'nun yarattığı olması açısından güzel olduğudur. Buna mukabil çirkin oluşu ise sakıncalı ve yasak olmasından kaynaklanmaktadır.⁶⁰ Pezdevî onların insanın gerçek anlamda fâil olduğuna ilişkin görüşlerini de eleştirmiştir. Mu'tezile'ye göre insanın fâil olduğu icmâ ile sabittir. Örneğin öldürme ve oturma gibi fiiller insana ait fiiller olup, öldüren (katil) ve oturan insandır. Burada bir fiil vardır ve bu fiil kul tarafından gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla Allah'tan hâsıl olması düşünülemez. Ağacın dışarıdan yapılan bir müdahale ile hareketi sırasında, hareket ağacın olsa da hareket ettirici unsur dışarıdandır. İnsanın fiilinde ise hareket etme de, hareket ettirme de insandandır,

⁵⁴ Kâdî Abdülcebâr, *a.g.e.*, s. 358.

⁵⁵ Bkz. Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, C.8, Kahire 1962-65, s. 185.

⁵⁶ H. Araslan, *a.g.m.*, s. 225.

⁵⁷ Mülk 67/3.

⁵⁸ Eş'arî [E], *a.g.e.*, s. 54.

⁵⁹ Secde 32/7.

⁶⁰ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 105, 108.

Allah'tan değildir.⁶¹ Ancak Pezdevî hâdis bir kudretle insanda hâsıl olduğundan oturma fiilinin kulun fiili, bununla birlikte yaratma (icat) yönüyle de Allah'ın fiili olduğunu ifade etmiştir. Ona göre insanın fiillerinin Allah'ın kudreti kapsamına girmesi imkânsız değildir. Bilgilerde de durum aynıdır. Bilgiler Allah'ın ilmi kapsamına girdiği gibi fiiller de O'nun kudreti kapsamına girmektedir.⁶²

Mâtürîdî de bu duruma dikkat çekerek, ihtiyarî fiillerin Allah'a nispet edilmesinin, bu fiillerin kullara ait olduğu gerçeğini değiştirmedini söylemiştir. Fiiller mahiyeti itibariyle öncesinde yokken sonrasında var olmaları ve yaratılmaları bakımından Allah'a, kesb edilmesi ve işlenmesi yönüyle de kula aittir.⁶³ Ehl-i sünnet âlimlerinin insan fiillerini yaratma yönüyle Allah'a nispet eden bu yaklaşımı da Mu'tezile tarafından eleştirilmiştir.

Nitekim Kâdî Abdülcebâr bu görüşü iman kavramı üzerinden eleştirmiştir. Ona göre iman Allah'ın yaratması ile tahakkuk etmez. *"Hidâyet geldikten sonra insanları iman etmekten alıkoyan şey, onların: 'Allah bir insanı mı elçi gönderdi?' demeleridir"*⁶⁴ ayeti bunun delilidir. İman Allah'ın seçimi ve yaratmasıyla tahakkuk eden ve yaratmadığında da gerçekleşmeyen bir şey olsaydı bu ayetle çelişirdi. Mükellef bu durumda, iman etmeyişi Allah'ın kendisinde imanı yaratmamasıyla ilişkilendirerek itiraz edebilir. Zira bu durum, kölesinin elini ve ayağını bağlayıp, karanlık bir odaya kilitleyen ve akabinde *"evden niçin çıkmıyorsun, oradan çıkmanı ne engelliyor?"* diyenin durumuna benzer.⁶⁵ *"Dileyen inansın, dileyen de inkâr etsin"*⁶⁶ ayetinde de Kâdî Abdülcebâr bu duruma dikkat çekildiğini ifade etmiştir. Nitekim bu ayette Allah iman ve inkâr tercihini insana bıraktığını açıkça beyan etmiştir. Eğer iman ve küfür bize ait ve bizim tercihimizle ilişkili olmasaydı bu ayet anlamsız olurdu. Hatta bu ayetteki ifade *"dileyen kararsın, dileyen beyazlaşsın"* manasına yorulurdu. Zira kararma ve beyazlaşma gibi fiiller bize ait değildir.⁶⁷ İnsan fiillerinin yaratıcısının Allah olduğuna ilişkin ehl-i sünnet'in görüşünü eleştirmede Mu'tezile başka ayetlere de dayanmıştır.

*"Yaratanların en güzeli olan Allah'ın şanı ne yücedir"*⁶⁸ ayeti bunlardan biridir. Onların ilgili ayete ilişkin tespitleri üzerinde duran Pezdevî'ye göre Mu'tezile bu ayeti Allah'ın sânilerin

⁶¹ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 105. Mu'tezile'nin kulun fiilinin Allah tarafından yaratılması durumunda oturan, kalkan ve hırsızlık yapanın Allah olması gerektiğine ilişkin iddiaları Teftâzânî'ye göre büyük bir cehalettir. Zira bir şeyle vasıflanan o işe kaim olandır, o fiili yaratan değildir. Allah cisimlerde siyahlık ve beyazlığı yaratmasına rağmen bunlarla vasıflanmaz (Teftâzânî, *a.g.e.*, s. 67).

⁶² Pezdevî, *a.g.e.*, s. 109.

⁶³ Mâtürîdî, *a.g.e.*, s. 305.

⁶⁴ İsrâ 17/94.

⁶⁵ Kâdî Abdülcebâr, *a.g.e.*, s. 360.

⁶⁶ Kehf 18/29.

⁶⁷ Kâdî Abdülcebâr, *a.g.e.*, s. 362.

⁶⁸ Mü'minûn 23/14.

(yapanların) en güzeli olduğu ve Allah dışında da sâni ve fâillerin bulunduğu anlamında yorumlamıştır. Onlara göre Allah'ın yapması cisim ve arazları var etmesi anlamındadır. İnsanın yapması yani fiili ise bu şekilde bir yapma ve icat anlamında değildir. Bu nedenle “*yaratana*ların en güzeli” ayetinin manası “*yapanların en güzeli, sâni ve fâillerin en güzeli*” şeklinde anlaşılmalıdır. Bu nedenle insana “*yaratıcı*” anlamında “*hâlık*” isminin verilmesi yanlış değildir.⁶⁹

Ancak Pezdevî'ye göre Mu'tezile'nin bu görüşü fiilin icadının kula ait olduğunu iddia etmekten başka bir şey değildir.⁷⁰ Kula icat etme ve yoktan var etme fiili izafe edilirse bu, kulun o fiili yarattığı anlamına gelir. Bu da tevhid ilkesine aykırı olarak kula “*hâlık*” isminin verilmesi sonucunu doğurur.⁷¹ Bu iddia sahipleri fiillerinin yaratıcısı olan insanın yaratmasının cevher ve arazları yaratan Allah'ın yaratması gibi olmadığını belirterek, “*hâlık*” isminin insana verilmesinin doğru olacağını iddia etse de, Pezdevî'ye göre insanın fiilinin yaratıcısı olduğu iddiası, onun cevher ve arazları da yaratabileceği düşüncesini doğurur.

Mu'tezile'nin ayetleri yorumlayarak doğru olmayan neticelere ulaşmasının yanlışlığına işaret eden Pezdevî “*Gerçek olmayan sözler uyduruyorsunuz*”⁷² ayetinde de yine onların aynı yanlış tutumu sergilediklerine dikkat çekmiştir. Zira burada kastedilen Mu'tezile'nin iddia ettiği anlamda bir “*yaratma*” değil, “*uydurma/yalan söyleme*” anlamında bir manadır. Çünkü yaratma fiil olup, bu yönüyle “*Gerçek olmayan sözler uyduruyor, yalan söylüyorsunuz*” manası kast edilmekte ve lügatte yalan söylemek ve işlemek aynı anlama gelmektedir.⁷³

Pezdevî, Mu'tezile'nin bu tarz yorumlarla yaratmada Allah'a ortak koştuğunu ve bunun da apaçık ayetlerle çeliştiğini dile getirmiştir. Çünkü “*Gökten ve yerden size Allah'tan başka bir yaratıcı mı rızık veriyor*”⁷⁴ ve “*Yoksa Allah gibi yaratıcı bir ortak O'na buldular da yaratmaları birbirine mi benzettiler*”⁷⁵ gibi ayetler Allah'ın ortaklardan münezzeh olduğuna işaret etmektedir. Ancak Kaderiyye Allah'a yaratmada ortak koştaktadır.⁷⁶ Mecûsiler yaratma bakımından Allah'a bir ortak koşarken bunlar Mecûsilerden daha da ileri gitmiştir.⁷⁷

⁶⁹ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 107.

⁷⁰ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 107.

⁷¹ Mâtürîdî, *a.g.e.*, s. 306.

⁷² Ankebût 29/17.

⁷³ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 108.

⁷⁴ Fâtır 35/3.

⁷⁵ Râd 13/16.

⁷⁶ Kâdî Abdülcebbâr, bu gibi ayetleri delil getirerek fiillerin Allah tarafından yaratıldığı iddiasının kabul edilemez olduğunu beyan etmiştir. Zira ayetler Allah'ın âdil ve hakim olduğuna, ayrıca yalancılara elinde mucizenin gerçekleşmediğine işaret etmektedir (Kâdî Abdülcebbâr, *a.g.e.*, s. 381).

⁷⁷ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 112; Ayrıntılı bilgi için bkz. Neseî, *a.g.e.*, s. 98-99.

Pezdevî'nin Mu'tezile'nin şirke düştüğüne ilişkin bu eleştirisinin ehl-i sünnet âlimlerinin tamamı tarafından benimsendiğinin iddia edilmesi doğru olmaz. Nitekim Teftâzânî, kulun fiillerinin yaratıcısı olduğu görüşünden dolayı Mu'tezile'nin müşrik şeklinde nitelendirilemeyeceğini beyan etmiştir. Çünkü ehl-i sünnet'e göre şirk koşmak, ya ilahlık ve vacibü'l-vücudluk konusunda Allah'a ortaklar koşmakla olur, tıpkı Mecûsîler'de olduğu gibi, ya da putperestlerde olduğu gibi kulluğu hak etme noktasında Allah'a ortak koşmakla olur. Ancak Mu'tezile'nin görüşü bu şekilde bir şirk ile ilişkilendirilemez. Onlar Allah'ın yaratıcılığı gibi bir yaratıcılık vasfını kula nispet etmemiştir. Mu'tezile kulun yaratıcılığı noktasında onun Allah'ın yarattığı sebep ve vasıtalara ihtiyaç duyduğunu ifade etmiştir.⁷⁸ Yukarıda da ifade edildiği gibi aslında Mu'tezile insanın cevher ve cisimleri yaratmaya muktedir olmadığı, bu noktada bir yaratmanın Allah'a özgü olduğu ve insanın yapabileceği şeylerin sadece araz türünden olduğunu dile getirirse de,⁷⁹ Pezdevî de dâhil olmak üzere ehl-i sünnet âlimleri bu görüşü sakıncalı bulmuştur.

Yine Pezdevî, fiillerin Allah tarafından yaratılması durumunda, O'nun kullarına yönelik emir ve yasaklarının olmasının kabul edilemez olacağına ilişkin Mu'tezile'nin iddiasına da cevap vermiştir. Bilindiği gibi Mu'tezile yürüyen kişinin hareketinin onun tercihi ile olduğunu, buna mukabil eli titreyen kişinin hareketinin ise irade dışı gerçekleştiğini ve bu iradeli fiillerin Allah tarafından yaratılmış olduğunu iddia etmenin teklifi geçersiz kılacağını iddia etmiştir. Aynı zamanda bu iddia kulların işledikleri fiillere karşı övülmeleri ya da kınanmalarını ve karşılık olarak mükâfat ve ceza verilmesini anlamsız kılmaktadır.⁸⁰

Nitekim Kâdî Abdülbeccâr Kur'an'ın baştan sona kadar zem, medih, va'd, vâ'id, sevab ve ikâb içeren ayetlerle dolu olduğunu, kula ait fiillerin Allah tarafından yaratılmış olması durumunda bu zem, medih, va'd, vâ'id gibi şeylerin hasen olmayacağını dile getirmiştir. Zira kulu kendisine ait olmayan bir fiilden dolayı övmek, yermek, sevap ve ceza vermek hasen değildir.⁸¹

⁷⁸ Teftâzânî, kulun yaratıcılığını Allah'ın yaratıcılığı gibi algılamadığı için Mu'tezile'nin bu görüşünün şirk olmadığını belirtmiştir. Ancak Teftâzânî, Mâverâünnehir âlimlerinin bu görüşlerinden ötürü Mu'tezile'yi ölçüyü kaçırmış olmakla itham ettiklerini söylemiştir. Onlar Mecûsîler'in bir kez, Mu'tezile'nin ise sayılmayacak kadar çok Allah'a ortak koştüğünü, bu nedenle de Mecûsîler'den daha aşağı bir seviyeye düştüğünü beyan etmiştir (Teftâzânî, *a.g.e.*, s. 66).

⁷⁹ H. Arslan *a.g.m.*, s. 228.

⁸⁰ Teftâzânî, *a.g.e.*, s. 66. Mu'tezile'nin bu iddiasını Harpûtî de dile getirmiştir. Harpûtî, fiillerin kullar tarafından yaratılmaması durumunda onların sorumlu tutulması ve fiilleri nedeniyle cezalandırılmasının söz konusu olamayacağı, ayrıca övgü ve yergi, sevap ve cezayı hak etme sorumluluğunun da ortadan kalkacağına ilişkin Mu'tezile'nin tespitlerine yer vermiştir (A. Harpûtî, *a.g.e.*, s. 86).

⁸¹ Kâdî Abdülbeccâr, *a.g.e.*, s. 359.

Ancak Pezdevî'ye göre Allah yapılmasını istediği fiili organları sağlam olan kuluna emrettiği gibi yapılmasını istemediği fiilleri de yasaklar. Allah organları sağlam kulunda fiili sürekli bir şekilde yaratır ve kul kesintisiz bir şekilde fâil olur. Kulun fâil olması durumu ya hareket ya da sükûn şeklinde olur. İnsan bu durumda hareket ya da sükûnun fâili olur. Bu şekilde kul Allah tarafından emredilene yapmış ve yasaklanandan ise uzak durmuş olur. Kulun iradesi dışında gerçekleşen fiiller ise bunların kapsamı dışındadır. İnsan Allah'ın fiili ile emredilmez, kendi fiili ile emredilir. Yine Allah'ın fiilinden değil, kendi fiilinden yasaklanır. Allah'ın fiili yaratmadır ve kul bu yaratma fiili ile emredilip bundan yasaklanmamıştır. Kulun fiili onun kendi irade, tercih ve hâdis kudretiyle ve Allah'ın da yaratmasıyla meydana gelir. Allah'ın teklifini geçersiz kılacak bir durum söz konusu değildir.⁸² Bu nedenle Kâdî Abdülcebâr'ın kulun kendisine ait olmayan bir fiilden dolayı övülmesi, mükâfat ve ceza verilmesine ilişkin iddiası doğru olmayıp, kul bizzat kendisine ait bir fiilden dolayı övülmüş ya da yerilmiş, sevap ya da cezayı hak etmiş olur.

Pezdevî Mu'tezile'nin bu gibi gerekçelerle kulların fiillerinin Allah tarafından yaratılmadığına ilişkin söylemlerini sakıncalı bulmakla birlikte bu görüşün akılla da çeliştiğine dikkat çekmiştir. Nitekim insanlar fiillerin içyüzünün bilgisine sahip değildir. İnsanın nasıl meydana geldiği bilgisinden habersiz olduğu fiillerinin, Allah'ın yaratması söz konusu olmaksızın meydana gelmesi mümkün değildir. Şayet insan mücid olsaydı yani yaratmanın ilmine vâkıf olsaydı, onun her istediği şeyi yaratması da mümkün olurdu. Kulların herhangi bir şeyi yaratmaya gücü yetmediği gerçeği bizi fiillerinin yaratıcısının insan olmadığı neticesine ulaştırır.⁸³ Burada Pezdevî kulların ilminin yetersizliğini vurgulamak suretiyle fiillerin yaratılmasına ilişkin ilmin, insanın sınırlı ilminin çok üstünde olduğuna dikkat çekmek istemiştir.

Kâdî Abdülcebâr da kulun ilim sahibi bir varlık olmasına rağmen Allah'ın ilmi ile onun ilmi arasında fark olduğuna dikkat çekmiştir. Allah zâtıyla âlimdir ve zâtıyla âlim olmak bütün mâlûmatın bilinmeleri sahih olan bütün yönleriyle bilinmesini gerektirir. İnsanların ilmi ise Allah'ın bu ilmi gibi değildir.⁸⁴ Kâdî Abdülcebâr kulun kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu ifade etse de onun yaratmasını, Allah'ın yaratmasında olduğu gibi cevher ve cisimleri yaratması

⁸² Pezdevî, *a.g.e.*, s. 112-113. Tefâtânî de insan fiillerinin Allah tarafından yaratıldığı inancının teklifi ortadan kaldırdığı yönündeki Mu'tezile eleştirisinin ancak Cebriyye'yi bağlayabileceğini söylemiştir. O, kulun fiilinin Allah tarafından yaratılmış olmasıyla birlikte, fiili işlemde onun iradesi ve kesbinin etkin olduğunu dile getirmeleri nedeniyle bu eleştirinin kendilerini bağlamadığını belirtmiştir (Tefâtânî, *a.g.e.*, s. 66-67).

⁸³ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 112; Ayrıca bkz. Mâtürîdî, *a.g.e.*, s. 310; Cüveynî, *a.g.e.*, s. 160; Tefâtânî, *a.g.e.*, s. 65; A. Harpûfî, *a.g.e.*, s. 86; Ö. N. Bilmen, *a.g.e.*, s. 67.

⁸⁴ Kâdî Abdülcebâr, *a.g.e.*, s. 378.

cinsinden bir fiil olarak değerlendirmemiştir. Bu nedenle de insan, kendi fiilini yaratabilmesi için Allah'ın ilmi gibi sınırsız bir ilme ihtiyaç duymaz.

Mu'tezile'nin insan fiilleri konusunda ehl-i sünnet âlimlerine yönelik bu muhalefeti, onların Allah'ı kötülüklerden tenzih ve insan sorumluluğunu temellendirme gayretlerinin bir çabası olarak da algılanmıştır. Mu'tezile Allah ve kulun sıfatlarının keyfiyet bakımından aynı olmadığını, bu nedenle fiillerinin de yapısal olarak farklı olduğunu beyan etmiştir. İlahî adalet ilkesiyle hareket ederek, ahlakî yönden de Allah'ın kötülük yapmayacağını, insanın fiillerinin ise iyi ya da kötü olabileceğini belirtmiştir.⁸⁵ Pezdevî'nin Mu'tezile eleştirisinin temelinde ise Allah'ın mutlak anlamda yaratıcı olduğu ve yaratıcılık vasfında ortağının olmadığı görüşü yatmaktadır. Ona göre kulda hâdis bir kudretle meydana gelen fiil aynı zamanda Allah'ın kudreti kapsamına da girmektedir. Fiilin yaratıcısı Allah'tır. Kula icat etme fiilinin izafe edilmesi, kulun kendi fiilini yarattığı anlamına gelir ve böylece Allah'a ortak koşmada Mecûsîler'den daha ileri gidilmiş olunur.

1.3. Cebriyye'nin Görüşü

Kullara ait fiillerin Allah tarafından yaratıldığı ve onlarda fiil işleme gücünün bulunmadığını ilk dile getirenin Cehm bin Safvân (ö. 128/745-46) olduğu bilinmektedir.⁸⁶ Cebriyye kulların fiillerinde bütün tasarrufun Allah'a ait olduğunu ileri sürmüştür.⁸⁷ Onlara göre insan kendi fiillerinde irade özgürlüğüne sahip değildir.⁸⁸ Kulların fiilleri hakikatte cansız varlıkların hareketleri gibidir.⁸⁹ Yahut kulların fiili onun boyu, uzunluğu ve rengi gibi özellikleri mahiyetindedir.⁹⁰ Yani bu mantığa göre “Zeyd geldi”, “Amr gitti” gibi ifadeler “Zeyd öldü”, “boyu uzadı” tarzındaki ifadelere benzer.⁹¹

Pezdevî de Cebriyye'nin bu görüşlerine yer vermiş ve bu mezhebin kulların fiillerinin yaratıcısının Allah olduğu ve kulun fiilinin Allah'ın fiili gibi olmadığına ilişkin görüşünü nakletmiştir. Pezdevî fiillerin ortaya çıkışı esnasında insanın hiçbir rolü olmadığını ortaya koyabilmek adına Cebriyye'nin verdiği somut bir örnek üzerinde de durmuştur. Nitekim onlar kulların fiillerinin insanın müdahalesi neticesinde ağacın hareket etmesi cinsinden bir fiil olduğunu iddia etmiştir.⁹² Pezdevî, onların bu görüşlerini temellendirmede dayandıkları delillere de yer vermiştir.

⁸⁵ H. Arslan, a.g.m., s. 238.

⁸⁶ M. Yazıcıoğlu, a.g.m., s. 60; Cehm bin Safvân'ın görüşleri için bkz. Şehristânî, a.g.e., s. 79 vd.

⁸⁷ Bkz. Neseî, a.g.e., s. 94; Kâdî Abdülcebbar, a.g.e., s. 324; Ş. Gölcük, a.g.e., s. 57.

⁸⁸ Ö. N. Bilmen, a.g.e., s. 70.

⁸⁹ A. Harpûtî, a.g.e., s. 87.

⁹⁰ el-Hanefî, a.g.e., s. 588.

⁹¹ Neseî, a.g.e., s. 94.

⁹² Pezdevî, a.g.e., s. 104. Kulun kendi fiili üzerinde herhangi bir tasarruf hakkına sahip olmadığına ilişkin Cebriyye'nin görüşünü eleştiren Cüveynî, kulun fiilini gerçekleştirmede kudret sahibi olduğunu söylemiştir. O,

Nitekim “*O her şeyi yaratandır*”⁹³ ayetinden hareketle Cebriyye kulların fiillerinin de “şey” kapsamına girdiğini, dolayısıyla fiillerin Allah tarafında yaratıldığını iddia etmiştir. “*Sizi de sizin yaptıklarınızı da Allah yaratmıştır*”⁹⁴ ayeti de bunların delillerinden bir diğeridir. Bu ayete göre insan fiilleri de Allah’ın mahlûkudur. Gerek varlıkların gerekse arazların yaratıcısı Allah olup, O’ndan başka hiç kimsenin ne varlıkları ne de arazlarını yaratmaya kudreti yoktur. Fiillerin yaratıcısı Allah olduğuna göre hareketin yaratıcısı da Allah’tır. Dolayısıyla kulun hareketi dışarıdan müdahale ile ağaçta meydana gelen hareket gibidir.⁹⁵

Ayrıca Pezdevî Cebriyye’ye ait bu görüşlerin Cehmiyye tarafından da benimsendiğini ifade etmiştir. Onlara göre de kulların fiilleri Allah’ın fiili olup, insanların kendi fiilleri yoktur.⁹⁶ Bütün sonradan yaratılanlar yüce Allah’ın takdir ettiği şeyler kapsamındadır ve O’nun dışında kâdir ve fâil yoktur.⁹⁷ Cehm b. Safvân’a göre fiiller kullarla ilişkili olmayıp, onlar fiillerin zarfları konumundadır ve Allah’ın bu fiilleri kulda yaratmasıyla ortaya çıkarlar.⁹⁸

Cebriyye’nin bu yöndeki iddiası, kulun kendi fiillerini işlemede cebir altında olduğu sonuca götürmektedir. Zira bu yaklaşıma göre fiillerini işlemede insanın irade özgürlüğü yoktur. Bu nedenle İslâm’da kulların cebir altında olduğu eleştirisinin muhatabı aslında tam olarak da Cebriyye’dir. Ne var ki İslâm düşünce tarihinde azınlık sayılabilecek bu görüş genelleştirilerek İslâm’a mal edilmeye çalışılmaktadır.

Cebriyye’nin bu görüşü üstelik ehl-i sünnet tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Örneğin Mâtürîdî, Cebriyye’nin bu görüşünü isabetli bulmamış ve fiillerin hakiki manada hem Allah’a hem de kula nispet edilmesi gerektiğini söylemiştir. Ona göre Cebriyye’nin bu telakkisi, insanın fiillerinden sorumlu tutulmasının nedeni olan irade yetisini yok saymaktır. İnsanın eylemlerinin olmadığını söylemek söz ve fiillerin kendisinden olmadığını iddia etmek anlamına gelir. Bu da ilmi tartışmalara imkân sağlayan görüş beyan etme olanağının ortadan kalkacağı sonucuna götürür.⁹⁹ Ayrıca bu yaklaşıma göre itaat ve isyan Allah’ın fiili olduğu için itaat sonucunda

Cebriyye’nin “kulun kesbi ya da fiili” şeklindeki isimlendirmesinin mecâzî olduğunu belirtmiştir. Ona göre Cebriyye insanın iradesiyle gerçekleşen fiilleri de yine titreme gibi zorunlu fiiller kabilinden kabul etmiştir. Nitekim her insan elinin titremesi ve onu bilinçli olarak sallaması esnasında istem dışı hareketi ile bilinçli hareketi arasındaki farkı bilir (Ayrıntılı bilgi için bkz. Cüveynî, *a.g.e.*, s. 178). Harpûtî de Cebriyye’nin bu tezinin peygamberlerin teklifinin bâtil olması gibi bir yanlışa sürükleyeceğine dikkat çekmiştir (A. Harpûtî, *a.g.e.*, s. 87).
⁹³ En’âm 6/102.

⁹⁴ Sâffât 37/96.

⁹⁵ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 105. Mâtürîdî, Cebriyye’nin telakkisinin aksine insanların iradeli fiillerinin yine kendileri tarafından kesb edildiğini vurgulamıştır. Zira herkes kendisinin fâil ve kâsib olduğunu hisseder. Duyu yoluyla insanın elde ettiği bu bilginin yok sayılması durumunda, duyularla elde edilen tüm bilgileri de yok saymak gerekir (Mâtürîdî, *a.g.e.*, s. 307).

⁹⁶ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 104.

⁹⁷ Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 193; Ayrıca bkz. Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e.*, s. 324.

⁹⁸ Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e.*, s. 363.

⁹⁹ Mâtürîdî, *a.g.e.*, s. 307.

mükâfat ve isyan neticesinde cezalandırmayı hak edenin Allah olduğu gibi yanlış bir sonuç ortaya çıkmaktadır.¹⁰⁰ Cebriyye'nin iddialarını Pezdevî de isabetli bulmamış ve onların bu konuda ileri sürdükleri delillerin de sağlam olmadığını ifade etmiştir.

1.4. Eş'ariyye'nin Görüşü

Eş'arî kulların fiillerinin kendilerine ait hâdis bir kuvvet ve Allah'a ait kadîm bir yaratma kudretiyle gerçekleştiğini söylemiştir. Bu kudretle kullar fiillerini kesb¹⁰¹ eder, mükâfat ve cezayı hak ederler. Kullarda bulunan yaratılmış kudretin Allah'ın kadîm kuvveti ile birlikteliği, fiillerin yaratılması ya da kulların fiillerinin işlenmesinde şarttır.¹⁰² Bu durumda fiiller kesb yönüyle insana yaratma yönüyle de Allah'a ait olur.¹⁰³ İnsan iradesini kabul etmekle birlikte, onda ilahî mutlak iradeyi hâkim kılan bir irade anlayışına sahip olan Eş'arî,¹⁰⁴ Allah'ın insanın fiilini kesb etmeye yönelik kudretini yaratmasıyla birlikte aynı zamanda insanın fiilini de yarattığını ifade eder. Onun irade, kudret ve kesbi Allah'ın yarattığına ilişkin bu görüşü, kesbin insanın kendi özgür fiili olmadığı düşüncesiyle eleştirilmiş¹⁰⁵ ve Eş'arilik, Cebri anlayışın terbiye edilmiş Sünni sürümü olarak değerlendirilmiştir.¹⁰⁶ Ancak Eş'arî'nin, fiilin meydana gelmesinde tek başına ilâhî irade ve kudreti yeterli görmediğini dikkate alan bazı âlimler, onun bu beyanından fiilin meydana gelmesinde insanın rolü bulunmadığı sonucunun çıkarılmasının doğru olmadığını ileri sürmüşlerdir. Daha sonra gelen Ebû Bekr el-Bâkılânî (ö. 403/1013), Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö.505/1111), Teftâzânî ve Cüveynî gibi Eş'arî âlimleri fiilin Allah tarafından yaratılmış olduğunu ancak insan iradesinin fiilin meydana gelişinde önemli bir rol oynadığını belirtmiştir.¹⁰⁷ Eş'ariyye'nin kulun kendi fiiline tesir ettiğine dair görüşünden hareketle, bu mezhebin mutlak anlamda cebri bir düşünceye sahip olmadığı neticesine varılabilir.

¹⁰⁰ Neseфі, *a.g.e.*, s. 95; Mâtürîdî, *a.g.e.*, s. 307.

¹⁰¹ Kesb teorisi, insan fiillerinde kulu ilâhî irade ve kudretten bağımsız olarak düşünen Mu'tezile anlayışı ile fiillerin meydana gelişinde kulun hiçbir tesiri olmadığını iddia eden Cebriyye anlayışı arasında mütedil bir görüşe ulaşabilmek adına Sünnî âlimlerce geliştirilen bir teoridir. Kesb teorisi Eş'arî kelâmının önemli bir unsuru olsa da, kelâmda teknik bir terim olarak onu ilk kullanan şahıslardan biri Dirâr b. Amr (ö. 200/815 [?]) olup, kesb konusuna ilişkin görüşleriyle Mu'tezile'den ayrılmıştır. İlk defa teknik anlamıyla kesb terimi Ebû Hanîfe'nin "Fıkh-ı Ekber" isimli eserinde yer almıştır (Hüseyin Aydın, "Eş'arî'nin İrade, Kesb ve Yaratma Teorisi", *İslâmî İlimler Dergisi*, C. 6, S. 2, 2011, s. 16).

¹⁰² A. Harpûfî, *a.g.e.*, s. 87.

¹⁰³ Eş'arî [L], *el-Lüma fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bid'a*, (thk. Hammûde Zeki Gurabe), Beyrut 1953, s. 78-79; Yazıcıoğlu, *a.g.e.*, s. 52; İ. Çelebi, *a.g.e.*, s. 278.

¹⁰⁴ R. Biçer-O. Sezgin, *a.g.m.*, s. 244.

¹⁰⁵ Eş'arî bu eleştirileri "ızdırârî hareket" ile "iktisâbî hareket" arasında bir ayırım yapmak suretiyle cevaplamaya çalışmıştır. Nitekim insan zorunlu bir şekilde bu iki tür hareket arasındaki ayırımı bilir ve ızdırârî hareketi engelleyemediğinin farkındadır. İktisâbî hareketlerde ise tam tersi geçerlidir. Bundan dolayı insanın fiillerinde özgür olduğu fenomenolojik olarak görülmektedir. Ancak ontolojik olarak düşünüldüğünde iktisâbî hareket insanın yaratılmış gücünden varlık kazanmaktadır (Binyamin Abrahamov, "Kitâbu'l-Lüm'a'ya Göre Eş'arî'nin Kesb Teorisinin Yeniden İncelenmesi", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (çev. Hayrettin Nebi Güdekli), C. 40, S. 1, 2011, s. 189).

¹⁰⁶ R. Biçer-O. Sezgin, *a.g.m.*, s. 244.

¹⁰⁷ M. Yazıcıoğlu, *a.g.m.*, s. 61.

Pezdevî ise kulların ve fiillerinin yoktan yaratıcısının Allah olduğu, Allah'ın fiilinin insanın fiilinden başka bir şey olmadığı, icat (var etme) ve mevcudun (varlık) bir olduğuna dair Eş'ariyye'nin görüşlerini nakletmiştir. Ayrıca onların insanın fiilinin kesb olduğu ve kesbin insanda var olan hâdis yani yaratılmış bir kudretle meydana geldiği görüşünü de dile getirmiştir.¹⁰⁸ Bilindiği gibi kesb kavramının Eş'arî kelâmında önemli bir yeri vardır. Ancak Eş'arî kelâmcılar kesbe ilişkin açıklamaları nedeniyle daha önce de zikredildiği gibi İslâm âlimleri tarafından eleştirilmiştir.¹⁰⁹

2. Kudret/İstitâat

İradî fiilleri gerçekleştirmeye imkân sağlayan bir güç ve yetenek olan istitâat,¹¹⁰ ehl-i sünnet'e göre Allah'ın canlı varlıklarda yarattığı bir çeşit arazdır. Kullar isteğe bağlı olan fiillerini kendilerindeki bu kudretle işlerler.¹¹¹ Kudret iki kısma ayrılır, birinci tür kudret sebeplerin uygun ve vasıtaların sağlıklı olmasıdır. İkinci tür kudretin tarifine imkân yoktur. Bu kudret fiile ait olup, fiil onunla birlikte ortaya çıkmaktadır.¹¹² İstitâat konusunda kelâm mezhepleri arasında kudretin fiil ile birlikteliği meselesinde ihtilaf söz konusudur.¹¹³

Ehl-i sünnet kudretin fiil ile birlikteliğini savunurken,¹¹⁴ Mu'tezile,¹¹⁵ Dırâriyye¹¹⁶ ve Kerrâmiyye'nin¹¹⁷ çoğunluğu ise kudretin fiilden önce olduğunu iddia etmiştir.¹¹⁸ Mezhepler arasında gerçekleşen istitâatin fiille birlikteliği ya da fiile önceliği şeklindeki bu tartışmanın

¹⁰⁸ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 104. Bâkılânî ve Ebû İshak İsfârâyînî'ye (ö. 418/1027) göre kulun kesbi onun kesinleşmiş azmidir. Bu cüz-i ihtiyarî ve cüz-i irade olarak isimlendirilmektedir. Kesb itibarî bir durum ya da hariçte varlığı olmayan hâl cinsindedir. Bu nedenle Bâkılânî'ye göre kesbin etkisi itibarî bir durum olarak yalnızca fiilin niteliğinde etkilidir. İsfârâyînî'ye göre ise kadîm kudretin hâdis kudrete yardım etmesiyle fiilde etkili olmaktadır (A. Harpûtî, *a.g.e.*, s. 88; Ayrıca bkz. Ö. N. Bilmen, *a.g.e.*, s. 65).

¹⁰⁹ Kâdî Abdülcebâr'a göre kesb düşüncesi mâkul bir düşünce değildir ve tartışma konusu olması bile câiz değildir. Bu teoriye göre fiilin gerçekleşmesi için kesbin şartlarının gerçekleşmesi gerekir. Ancak bazı şartlara bağlı olarak gerçekleşen bir şeye medih ya da zemde bulunulması ve karşılığında sevap ve cezanın verilmesi câiz olmaz (Kâdî Abdülcebâr, *a.g.e.*, s. 359-360).

¹¹⁰ Yusuf Şevki Yavuz, "İstitâat", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 23, TDV Yayınları, İstanbul 2001, s. 399.

¹¹¹ Ebü'l-Muîn en-Nesefî kulların ihtiyarî fiillerini gerçekleştiren bir araz olması görüşünden hareketle istitâati fiilin bir illeti olarak görmüştür. Ancak Nesefî'nin bu görüşünün aksine âlimlerin çoğunluğu istitâatin fiilin meydana gelmesinde bir illet değil, şart olduğunu beyan etmiştir (Teftâzânî, *a.g.e.*, s. 71).

¹¹² Mâtürîdî, *a.g.e.*, s. 342; Nesefî, *a.g.e.*, s. 85; Gümüşhânevi, *a.g.e.*, s. 43. Sebeplerin ve vasıtaların uygunluğu anlamındaki istitâatin naklî delilinden biri, "Buna da gücü yetmeyen atmış fakiri doyurur" (Mücâdele 58/4) ayetidir. "Kâfirler gerçekleri işitmeye ne güç yetirebiliyorlar ne de görebiliyorlardı" (Hûd 11/20) ayeti ise ikinci tür istitâate delildir (Mâtürîdî, *a.g.e.*, s. 344).

¹¹³ M. Yazıcıoğlu [Y], *a.g.m.*, s. 51; M. Yazıcıoğlu, *a.g.e.*, s. 72-73.

¹¹⁴ Bkz. Eş'arî [L], *a.g.e.*, s. 109.

¹¹⁵ Mu'tezile'nin istitâate ilişkin görüşleri için bkz. Eş'arî, *a.g.e.*, s. 183; Eş'arî [L], *a.g.e.*, s. 108; İ. Çelebi, *a.g.e.*, s. 281.

¹¹⁶ Dırâriyye hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Eş'arî, *a.g.e.*, s. 220.

¹¹⁷ Cafer Karadaş, "Kerrâmiyye ve İtikâd", *Kelâm Araştırmaları*, C. 5, S. 2., 2007, s. 60.

¹¹⁸ Nesefî, *a.g.e.*, s. 86; bkz. Mâtürîdî [M], *Te'vilatü'l-Kur'an*, C. 1, (çev. Bekir Topaloğlu), Ensar Yayınları, İstanbul 2015, s. 174; Ebü'l-Hüseyn el-Hayyât, *el-İntisar*, (çev. Yüksel Macit), Endülüş Yayınları, İstanbul 2018, s. 108.

temelinde ise istitâatin araz olup olmadığı düşüncesi yatmaktadır.¹¹⁹ Pezdevî ise bu tartışmanın tarafları olan ehl-i sünnet, Ebû Muhammed Abdullâh b. Sâid el-Kattân (İbn Küllâb) (ö. 240/854 [?]),¹²⁰ Eş'arî ve diğer mezhep görüşleri ve bu mezheplerin görüşlerini temellendirmede ileri sürdükleri aklî ve naklî deliller üzerinde durmuştur.

Pezdevî kudretin fiilden önce değil fiil ile birlikte olduğuna dair ehl-i sünnet'in görüşünü dile getirmiştir. O, İbn Küllâb, Eş'arî, Cebriyye'den Ebû Abdirrahmân Bişr b. Gıyâs el-Merîsî (ö. 218/833), Mu'tezile'den Ebü'l-Huseyn en-Neccâr el-Basrî (ö. 436/1044) ve Hişam b. el-Hakem'in (ö. 179/795) de aynı görüşte olduğuna dikkat çekmiştir. Bu konuda muhalif görüşe de temas etmiş ve Kaderiyye, Mu'tezile, Havâric¹²¹ ve Râfizîler'in¹²² bir kısmının istitâatin (güç) fiilden önce olduğuna ilişkin görüşlerini nakletmiştir. Pezdevî, Horasan ve Irak bölgesindeki fakihlerin çoğunun gücün fiilden önce olduğu görüşünün Mu'tezile mezhebine ait ve tamamen yanlış bir inanç olduğu yönündeki görüşünü aktarmıştır.¹²³

Mu'tezile'ye göre “İnsanlardan oraya gitmeye güç yetirene Allah için giderek orayı hacetmesi gereklidir”¹²⁴ ayeti istitâatin fiilden önce oluşunun kanıtıdır. Yine “Allah'a karşı gelmekten gücünüz yettiği kadar sakının”¹²⁵ ayetinde gücün yetmesinden sonra takvâ emredilmektedir. Bu gibi ayetler istitâatin fiilden önce olduğuna işaret etmektedir. Gücsüz bir insana herhangi bir fiilin emredilmeyeceğinde icmâ vardır. Allah bir işe gücü yetmeyen kuluna o işi emretmemiştir. Örneğin kör birine görme emredilmemiştir. Allah kuluna bir fiili emrediyorsa kulun o fiili yerine getirebilmesi için fiilden önce güç sahibi olması gerekir. Pezdevî'ye göre Mu'tezile'nin gücün fiilden önce olduğuna ilişkin bu inancı, kulun kendi fiillerinin var edicisi olduğuna inanmayı da gerektirir.¹²⁶

Ayrıca Pezdevî onların bu görüşlerinin birçok ayet ile çeliştiğini ve delil olarak sundukları ayetleri ise yanlış yorumladıklarını belirtmiştir. Bunlardan biri olan “Sen benimle beraber olmada sabretmeye asla güç yetiremezsin”¹²⁷ ayetinde, kendisi ile beraber güç olmazsa, buna güç yetiremeyeceğine işaret edilmektedir. Ayetten istitâatin fiilden önce olduğu

¹¹⁹ M. Yazıcıoğlu [Y], a.g.m., s. 53.

¹²⁰ İbn Küllâb'ın kelâmî görüşleri hakkında bkz. Ş. Gölcük, a.g.e., s. 98.

¹²¹ Bkz. Bağdâdî, a.g.e., s. 90, 97.

¹²² Râfizîler'in istitâate ilişkin görüşleri için bkz. Eş'arî, a.g.e., s. 52.

¹²³ Pezdevî, a.g.e., s. 120. Mâtürîdî fâil olmayan birinin kâdir olamayacağını, aynı şekilde âcizin fâil olmasının da düşünülemeyeceğini belirtmiştir. Mâtürîdî buradan hareketle bir taraftan kudretin varlığını beyan edip diğer taraftan fiilin bulunmadığını iddia etmenin doğru olmadığını, bu nedenle kudretin fiilden önce değil, fiille ortaya çıktığını beyan etmiştir (Mâtürîdî, a.g.e., s. 347).

¹²⁴ Âl-i İmrân 3/97.

¹²⁵ Tegâbün 64/16.

¹²⁶ Pezdevî, a.g.e., s. 121; bkz. Kâdî Abdülcebbar, a.g.e., s. 390.

¹²⁷ Kehf 18/67.

sonucu çıkarılamaz. “*Artık hak yolu bulmaya güçleri yetmez*”¹²⁸ ayetinde de hidâyet yolundan yürümeye güç yetiremeyecekleri anlatılmaktadır. “*İnsanlardan oraya gitmeye güç yetirene Allah için giderek orayı haccetmesi gereklidir*”¹²⁹ ayetinde de Mekke’ye kadar olan mesafeyi kat etmede vâsıtası olanlara haccın gerekli olduğu bildirilmiştir. Yani burada istitâatten kasıt azık, binek, beden sağlığı ve yol güvenliği olup, bu gibi vâsıtalar fiilden öncedir.¹³⁰ “*Şayet gücümüz ve imkânımız olsaydı kesinlikle sizinle birlikte çıkardık’, diye Allah’a yemin ederek boşuna kendilerini helak ediyorlardı*”¹³¹ ayetinde ise yine vâsıtaların sağlamlığı kastedilmiştir. Bu vâsıtaların sağlamlığıyla fiili işlemeye güç yetirilir. Bu Allah’ın sünneti olup, fiili işleme esnasında O’nun insana güç vermesi ve organların sağlamlığının da ona eşlik etmesiyle insan fiili işlemeye güçlü hale gelir. Ayette kastedilen güçtür yoksa kâfirlerin hidâyet yoluna girmesinin ağır gelmesi anlamında bir ağırlık değildir. Kâfirler organlarıyla hidâyet kapsamındaki fiilleri işlemeye güç yetirebilmektedirler.¹³² Bu ayetlerde Mu’tezile’nin anladığı şekilde bir mananın çıkarılamayacağı sonucuna ulaşan Pezdevî, onların bu görüşünü çürütmede şu aklî delil üzerinde durmuştur:

Diri olanın fâil olmaması düşünülemez. Diri olan fâil olandır, fâil oluşunu ise istitâat / kuvvet ile ortaya koyar ve bu kuvvet fiil ile birliktedir. Ayakta olan biri kıyam yani ayakta durma fiilinin fâilidir. Oturmak için kıyam fiilini terk eder. Bu durumda oturma fiilinin fâili olur. Yatması durumunda oturma fiilini terk etmiş ve yatma fiiline geçmiş olur. Bu da gösteriyor ki insan sürekli bir şekilde bir fiili işlemek için diğer bir fiili terk etmektedir. Hareket halinde sükûn terkedilir, sükûn durumunda ise hareket terk edilmiş olur. Sükûn da hareket gibi bir fiil olup, oturma nasıl sükûn ise kıyam da sükûndur. Hareket fiili intikal fiili olarak nitelendirilirken, sükûn karar fiili olarak nitelendirilir. Bir fiili terk edip diğer bir fiilin fâili olmak istitâat ile mümkün olmaktadır. Buradan hareketle gücün fiilden önce olduğu görüşü bâtıldır.¹³³ Pezdevî’nin fiilin işlenmesi sırasında kudretin bulunmasıyla insanın fâil olduğuna ilişkin bu görüşü şu acıdan eleştirilmiştir:

Ayağı bağlanmış birinin aslında yürümeye gücü yeter ancak ayağındaki ip nedeniyle yürüyemez. Aynı şekilde uyuyan ve baygın halde olan biri de fiil işlemeye kadirdir. Ancak bu kişiler ihtiyârî bir şekilde fiilini işleyemez. Bu durumda kudret insanda varken fiil yoktur. Pezdevî ise bu itirazı doğru bulmamıştır. Zira ona göre ayağı bağlı olan ister oturur ister ayakta

¹²⁸ İsrâ 17/48.

¹²⁹ Âli İmrân 3/97.

¹³⁰ Pezdevî, a.g.e., s. 122.

¹³¹ Tevbe 9/42.

¹³² Pezdevî, a.g.e., s. 122.

¹³³ Pezdevî, a.g.e., s. 122-123.

olsun kudreti fiiliyle beraberdir, bu kudret sayesinde bu kişiden oturma ya da ayakta durma fiili meydana gelmektedir.¹³⁴

Ayrıca Pezdevî kudretle beraber oturma ve ayakta durma fiilinin olması durumunda yine aynı kudretle yürüme fiilinin söz konusu olamayacağına değinmiştir. Ancak oturma ve ayakta durma fiili yerine yürüme fiili geçerse, kudretin yürüme fiili ile olması uygundur. Yani ayakta durma fiili ile yürüme fiili bir arada bulunmaz. Zira ayakta durma fiili sükûndur, buna mukabil yürümek ise harekettir.¹³⁵ Ona göre baygın ya da uyuyan insanın uyku ya da baygınlık durumunda fiil işlemeye gücü yoktur. Bu kişi fiil işlemeye yarayan vâsıtalarındaki arızadan ötürü ölü hükmündedir. Ölünün nasıl ki görme gücü yoksa aynı şekilde kör birinin de görmeye gücü yoktur. Yani kör birinin görmeyen gözü ölünün gözü gibidir. Baygın ve uyuyanın uzuvları ölünün uzuvları gibidir. Bu kişinin fiilini işlemeye gücü yoktur. Baygın ve uyuyan kişinin vücudunda bir gevşeklik meydana gelir ve bu durumdaki biri hareket edemez, kendine gelince tekrar fiilini işler ve fâil olur. Kudret fiille birlikte bulunur yani varlık kudrete bağlıdır. Fiilin var olması için kuldaki bu kuvvet yeterlidir ancak fiilin yaratılması/icadı için yeterli değildir. Zira kulların fiillerinin yaratıcısı Allah'tır.¹³⁶

Yine Pezdevî, “Şayet kudret fiil ile birlikte olsaydı, fiilden aciz olan kimse için bu fiile emir olurdu. Ancak Allah bununla hükmetmemiştir” diyenlerin eleştirisini yerinde bulmamıştır. O ehl-i sünnet'in çoğuna göre tâat gücünün mâsiyet için mâsiyet gücünün ise tâat için geçerli olduğuna dikkat çekmiştir.¹³⁷ Bir fiil ile emredilen hayat sahibi insan aynı zamanda kudret sahibidir. Buradan çıkan sonuç emrin fiile gücü yetene yönelik olduğudur.¹³⁸ Ayrıca Pezdevî, “şunu yapabilirim, bunu yapamam” gibi ifadelerin kudretin fiilden önceliğine ilişkin bir delil olduğunu ileri sürenlerin de iddiasını doğru bulmamıştır.

Pezdevî'ye göre “Sen benimle beraber olmada sabretmeye asla güç yetiremezsin”¹³⁹ ayetinde arkadaşının Hz. Mûsâ'ya hitabı dile getirilmiştir. Bu olayda Hz. Mûsâ'nın arkadaşına

¹³⁴ Pezdevî, a.g.e., s. 123.

¹³⁵ Pezdevî, a.g.e., s. 123.

¹³⁶ Pezdevî, a.g.e., s. 123-124.

¹³⁷ Pezdevî, a.g.e., s. 124. Ebû Hanîfe kudretin iki zıt fiili işlemeye elverişli olduğunu beyan etmiştir. Küfre harcanan kudret, imana harcanan kudretle aynıdır. Ancak bu iki kudret arasında sadece taalluk yönüyle fark bulunmaktadır. Taallukların farklı olması ise kudrette herhangi bir farklılığa yol açmaz. Kâfir imana kâdir olmakla birlikte bu kudretini küfre sarf etmiştir (Tefâtânî, a.g.e., s. 74; Neseî, a.g.e., s. 91; Ayrıca bkz. Eş'arî [L], a.g.e., s. 95). Mâtürîdî, tâate özgü kudretin mâsiyete özgü kudretten ayrı olduğuna ilişkin bazı âlimlerin görüşünü nakletmiştir. Bu görüşe göre tâatin kudreti tevfik ve ismetken, mâsiyetin kudreti ise hızlân ve terk etmedir. Kulların Allah'tan diledikleri ma'net ve ismet yani yardım ve günahın korunma isteği bunun bir delilidir. Bunların olması durumunda sapma olmaz ve tevfikin olması durumunda ise doğruya ulaşılmış olur (Mâtürîdî, a.g.e., s. 349).

¹³⁸ Pezdevî, a.g.e., s. 125.

¹³⁹ Kehf 18/67. Neseî'ye göre ayette sözü edilen istitâat fiilin işlenmesinde ortaya çıkan istitâattir. Şayet ayetin manası fizikî şartların ve organların uygunluğu anlamında olsaydı, onu sabretmediği için azarlamazdı (Neseî, a.g.e., s. 86).

herhangi bir cevap vermediği bilinmektedir. Bu olay muarızların hayvanların bile güçlerinin fiilden önce olduğunu bildiklerine ilişkin görüşlerini çürütmektedir. Üstelik onların bu sözleri hayvanların bile fiillerinden önce güç sahibi olduklarını bildikleri halde, Hz. Mûsâ'nın bunu bilemediği şekilde son derece çirkin bir neticeye götürmektedir. Yine bu hususta farklı olarak şöyle bir cevap da verilebilir: İnsan fiilin gücü anlamında istitâatin mahiyetini hissedilen bir şey olmadığından bilemez. Bu nedenle bazıları istitâatin sağlam uzuvlardan farklı bir şey olduğuna kanaat getirmiştir. Çoğunluk ise istitâatin sağlam uzuvlar olduğunu düşünmüştür. Bu görüş ise gücün fiilden önce olduğu sonucuna götürür. Ancak istitâat fiilin gücü, kuvveti olup, hissedilemez ve bu nedenle de bazıları bunu inkâr etmiştir. Hissedilemeyen bir şey sadece onun eseri ile bilinir. İstitâatin eseri ise insanın fiilidir.¹⁴⁰ Yani istitâatin kendi başına dış gerçekliği yoktur, bu nedenle tanımlanamaz ancak fiilin işlenmesiyle varlığı bilinir.

İstitâatin fiile önceliği konusunda Mutezile ve ehl-i sünnet eksenli ortaya çıkan bu tartışmalara, istitâatin bâkî olup olmadığı meselesi de eklenmiştir. Mu'tezile'nin çoğunluğu ehl-i sünnet'in aksine istitâatin bâkî olduğunu iddia etmiştir.¹⁴¹ Pezdevî ise kudretin bâkî olmadığı görüşündedir. Çünkü kudret araz cinsinden olup, arazların bekası/sürekliliği ise imkânsızdır.¹⁴² Fiilden önce var olan kuvvetin fiile etkisi yoktur. Zira henüz fiil yoktur. Dolayısıyla kudretin fiilden önce var olmasının bir anlamı yoktur.¹⁴³ Kudretin bâkîliğine ilişkin paralel görüşler ileri süren Mâtürîdî'ye göre ise kudret cismin bir parçası değildir, sadece arazlardan bir arazdır. Arazlar ise bâkî değildir. Zira fenâ vasfına sahip bir şeyin bekâsı ancak kendisinden gayrı bir bekâ ile mümkün olabilir. Arazlar ise kendilerinden var olmadıkları ve bu varlığı sürdüremedikleri için gayr kapsamına girenleri kabul etmez. Bir şeyin başka bir şeyin bekâsı ile devamlılık sağlaması da mümkün olmadığından kudret bâkî değildir.¹⁴⁴ Bu konuda Neseff de benzeri bir takım tespitler de bulunmuştur.

Nitekim Neseff'ye göre de arazların sürekliliği mümkün olmadığına göre istitâatin fiilden önce olması ihtimali, fiilin var olduğu esnada istitâatin bulunmadığı neticesine ulaştırır. Bu durumda ise kudret olmaksızın fiil meydana gelmiş olur. Kudret bulunurken yani fâil kudret sahibiyken fiilin işlenmesi olanaksız olur. Kudret ortadan kaybolduktan sonra ise fâil kudretli

¹⁴⁰ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 125.

¹⁴¹ Eş'arî, Mu'tezile'nin çoğunluğunun istitâatin bâkî olduğu, bazılarının ise istitâatin iki zamanda aynı kalmadığı gerekçesiyle bâkî olmadığına ilişkin görüşüne dikkat çekmiştir (Eş'arî, *a.g.e.*, s. 184).

¹⁴² Ehl-i sünnet'in arazların bâkî olmadığına ilişkin görüşlerine Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bî, Ahmed bin Ali eş-Şâtavî, Ebû Hays es-Saymerî de katılmıştır (Neseff, *a.g.e.*, s. 88-89).

¹⁴³ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 124.

¹⁴⁴ Ayrıca Mâtürîdî, kudretin iki zaman içinde devam etmediği ve fiilin gerçekleşme zamanına bağlı olmadığına ilişkin Mu'tezile'nin yaklaşımının, fiilin gerçek manada oluşumu sırasında kudretin bulunmadığı neticesine ulaştıracağına dikkat çekmiştir. O, bu durumda iddia sahiplerinin fiilde cebrin olduğu ve onun tab'an meydana geldiğini kabul etmeleri gerektiğini dile getirmiştir (Mâtürîdî, *a.g.e.*, s. 346, 350).

olmamasına rağmen fiilin işlenmesi vâcip olur.¹⁴⁵ Nesefî gibi arazların bâkî olmadığını iddia eden Cüveynî de konuyla ilgili bir takım tespitlerde bulunmuştur.

Cüveynî'ye göre de hâdis olan kudret bir arazdır ve arazlar bâkî kalamazlar. Mu'tezile her ne kadar da kudretin bâkî olduğunda ısrar etse de, arazların bâkî olması durumunda yok olmalarının imkânsız olması onların bu görüşlerini çürütmektedir. Şayet kudret bâkî olup da sonradan yokluğu düşünülseydi, bu durumda ya zıddının çıkıp kudretin varlığına son vermesi, ya da kendi var oluş şartının ortadan kalkması ile yokluğu gerçekleşirdi. Bu ihtimallerden ilki isabetli değildir. Zıddının ortaya çıkmasıyla kudretin ortadan kalktığının düşünülmesi yanlıştır. Çünkü kudreti ortadan kaldırmak için meydana çıkan zıt, zıddının meydana gelmesini engelleyen kudretten daha güçlü değildir. Şartın ortadan kalkması ile kudretin de ortadan kalkacağını iddia etmek de doğru değildir. Kudretin şartı ya araz ya da cevherdir. Şayet araz ise onun hakkındaki tartışma kudret hakkındaki tartışmadan farklı değildir. Şayet cevher ise arazların bâkî olduğunu iddia ederken cevherlerin bâkî olmadığını söylemek yanlış olur. Çünkü cevherler arazların kendileriyle olan ilişkisinin kesilmesiyle yok olur.¹⁴⁶

Pezdevî, Mâtürîdî, Cüveynî ve Nesefî'nin zikrettiğimiz bu görüşlerinden hareketle, ehl-i sünnet âlimlerinin istitâati araz cinsinden kabul ettiklerini söyleyebiliriz. Arazların bâkî olmadığı yönündeki yaklaşımları ise onları Mu'tezile'nin iddiasının aksine istitâatin fiilden önce olmasının mümkün olmadığı neticesine ulaştırmıştır.

Netice olarak Pezdevî istitâatin fiille birlikteliğini savunmuş, gücün fiilden önce olduğu görüşünün Mu'tezile mezhebine ait ve tamamen yanlış bir inanç olduğunu belirtmiştir. Onların bu görüşlerini temellendirmede dayandıkları ayetleri ise yanlış yorumladıklarına dikkat çekmiştir. Kudretin araz cinsinden olup, arazların bekası/sürekliliğinin imkânsız olması nedeniyle kudretin sürekli olmadığını, buradan hareketle de fiilden önce var olan kuvvetin fiile etkisinin olmadığını ifade etmiştir. Onun bu yöndeki tespitleri Mu'tezile'nin görüşüyle çelişirken, Eş'ariyye ve bağlı olduğu Mâtürîdiyye mezhebiyle örtüşmektedir.

¹⁴⁵ Nesefî, *a.g.e.*, s. 89.

¹⁴⁶ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 180.

Sonuç

Pezdevî yaratan ve yaratılanın sahip olduğu sıfatlar ve bu sıfatların varlık âlemindeki tezahürlerinin farklı olmasından hareketle, fiilin fâili ve yaratıcısı arasında kesin bir ayırım yaparak, fiili yaratma yönüyle Allah'a, işleme yönüyle de insana nispet etmiştir. Böylece o, insanî özgürlük ve sorumluluğu temellendirebilmek adına bir fiile iki fâilin etkisini mümkün görmüştür. Pezdevî'de özgürlük düşüncesinin insandaki irade yetisi ile ilişkilendirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim insan yapmak istediği şeye iradesiyle kesin karar vermekte (azme dönüştürmekte) ve fiil o esnada Allah tarafından yaratılmaktadır. Ancak insana dilediğini yapabilme özgürlüğü tanıyan bu irade de Allah tarafından yaratılmıştır. Pezdevî iradenin Allah tarafından yaratıldığına dair bu görüşüyle Mâtürîdî ve Neseî' den farklı bir tutum sergilemiştir. Zira onlar iradenin yaratılmışlığı hususuna temas etmezken, Pezdevî iradenin kudret gibi yaratılmış olduğunu net bir şekilde dile getirmiştir.

Ona göre fiiller Allah'ın kudreti dâhilindedir. Bu nedenle Allah cisimlerin yaratıcısı olduğu gibi insan fiillerinin ve iradesinin de yaratıcısıdır. Fakat iradenin yaratılmış olması insanın fiiline mecbur olduğu anlamına da gelmez. İnsan fiilini irade eder, Allah onun bu tercihi uygun olarak fiili yaratır. İnsanın eylemlerinde kesinlikle özgür olduğuna ilişkin Pezdevî'nin bu vurgusu, günümüzde kulların cebir altında olduğuna dair İslâm düşüncesine yöneltilen eleştirilere cevap mahiyetindedir. Pezdevî kelâm mezhepleri içinde ehl-i sünnet'in insanî sorumluluk ve özgürlüğü temellendirmedeki yaklaşımının isabetli olduğuna, buna mukabil Cebriyye ve Mu'tezile'nin görüşlerinin yanlışlığına dikkat çekmiştir. Nitekim o, Cebriyye'nin bu konuya ilişkin açıklamalarıyla insan iradesini yok sayan cebirci bir yaklaşım sergilediğini ifade etmiştir. Öyle anlaşılıyor ki İslâm düşüncesinde kulların cebir altında olduğuna ilişkin eleştirilerin muhatabı aslında Cebriyye'dir. Ne var ki İslâm düşünce tarihinde azınlık sayılabilecek bu görüş genelleştirilerek İslâm'a mal edilmeye çalışılmıştır. Oysa insanî irade ve sorumluluğu ortadan kaldıran bu anlayış bizzat İslâm âlimleri tarafından şiddetle eleştirilmiştir.

Kelâm mezhepleri arasında özgür irade vurgusuyla öne çıkan en iddialı söylemin Mu'tezile'ye ait olduğu anlaşılmaktadır. Mu'tezile insanî özgürlük ve sorumluluğu temellendirebilmek adına insanın kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu iddia etmiş ve bu iddiası nedeniyle de ehl-i sünnet tarafından eleştirilmiştir. Pezdevî de bu noktada Mu'tezile'yi sadece eleştirmekle kalmamış, şirke düşmekle de itham etmiştir. Zira ona göre insanın kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu iddia etmek, aynı zamanda onun cevher ve cisimleri de yaratabileceğini

iddia etmektedir. Üstelik Pezdevî'ye göre Mecûsiler yaratma bakımından Allah'a bir ortak koşarken, Mu'tezile şirkte onlardan daha da ileri gitmiştir. Ancak ehl-i sünnet'in tamamının Pezdevî'nin bu görüşünde ittifak etmediğini de belirtmek gerekmektedir. Nitekim Teftâzânî Mu'tezile'nin Allah'ın yaratıcılığı gibi bir yaratıcılık vasfını kula nispet etmediğini çünkü onların kulun yaratıcılığı noktasında Allah'ın yarattığı sebep ve vasıtalara ihtiyaç duyduğunu beyan ettiğini ve bu nedenle Mecûsiler ve putperestlerdeki gibi bir şirkin söz konusu olmadığını ifade etmiştir. Pezdevî'nin, Mu'tezile'nin şirkte düştüğüne ilişkin açıklamalarının temelinde yatan unsurun, onun her ne amaçla olursa olsun yaratıcılık vasfını Allah'tan başkasına vermeme adına duyduğu hassasiyet olduğu söylenebilir. Ayrıca Pezdevî, Mu'tezile'yi istitâatin fiilden önce olduğuna dair görüşüyle de eleştirmiştir. Ona göre istitâat fiil ile birlikte ve fiilin işlenmesinden önce var olan istitâatin fiile etkisi yoktur. Bu görüşünün temelinde ise araz cinsinden kabul ettiği istitâatin bâkî olmadığı düşüncesi yatmaktadır. Onun istitâate ilişkin bu tespitleri Eş'ariyye ve bağlı bulunduğu Mâtürîdiyye mezhebiyle örtüşmektedir.

Kaynaklar

- AYDIN, H., “Eş’arî’nin İrade, Kesb ve Yaratma Teorisi”, *İslâmî İlimler Dergisi*, C. 6, S. 2, 2011, s. 7-38.
- ABRAHAMOV, B., “Kitâbu’l-Lüm‘a’ya Göre Eş’arî’nin Kesb Teorisinin Yeniden İncelenmesi”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (çev. Hayrettin Nebi Güdekli), C. 40, S. 1, 2011, s. 187-200.
- ARSLAN, H., “Mu’tezilî Düşüncede İlâhî Fiil-İnsânî Fiil Ayrımı ve Bu Ayrımın Temel Kriterleri”, *Mu’tezile Gelen-Ek-i*, C. 2, İstanbul 2014, s. 219-240.
- BAĞDÂDÎ, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed, *el-Fark beyne’l fırak*, (thk. Muhammed Osman el-Huş), Mektebetu İbn Sina, Kahire 1988.
- BİÇER, R.-SEZGİN, O., “Teo-Psikolojik Açıdan Mâtürîdî’de İrade Özgürlüğü”, *Bilig*, S. 80, 2017, s. 239-263.
- BİLMEN, Ö. N., *İslâm Akaidi*, Semarkand Yayınları, İstanbul 2017.
- BİLMEN, Ö. N., *Muvazzah İlm-i Kelâm*, Ravza Yayınları, İstanbul 2017.
- CÜVEYNÎ [L], İmâmü’l-Haremeyn Ebü’l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf, *Luma’u’l-Edille*, (thk. Fevkiyye Hüseyin Mahmud), Mektebetü’s Sekafe, Beyrut 1987.
- CÜVEYNÎ, İmâmü’l-Haremeyn Ebü’l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf, *Kitâbü’l-İrşâd*, (thk. Ahmed Abdurrahim es-Sayih ve Tevfik Ali Vehbe), Mektebetü’s-Sekafeti’d-Diniyye, Kahire 2009.
- ÇELEBİ, İ., *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdî Abdülcebbar*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2002.
- EL-HANEFÎ, İbn Ebi’l-İzz, *el-Akâdetü’t-Tahâviyye ve Şerhi*, (çev. M. Beşir Eryarsoy), Guraba Yayınları, İstanbul 2008.
- EŞ’ARÎ [E], Ebü’l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim, *el-İbâne an Usuli’d-Diyâne*, Dâru İbn Zeydûn li’t-tibâ’a ve’n-neşr ve’t-tevzi, Beyrut (tarih yok).
- EŞ’ARÎ [L], Ebü’l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim, *el-Lüma fi’r-red alâ ehli’z-zeyğ ve’l-bid’a*, (thk. Hammüde Zeki Gurabe), Beyrut 1953.
- EŞ’ARÎ, Ebü’l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim, *Mâkâlatü’l-İslâmiyyîn ve’htilâfü’l-musallîn*, (thk. Ne’im Zerzor), Mektebetü’l-‘asriyye, Beyrut 2009.
- GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *İhyâ’ü ulûmi’d-dîn*, (thk. Abdülaziz İzzeddin es-Sirvân), Dâru’l-Kalem, Beyrut (tarih yok).
- GÖLCÜK, Ş., *Kelâm Tarihi*, Kitap Dünyası, İstanbul 2000.

- GÜMÜŞHÂNEVÎ, Ahmed Ziyâeddîn, *Ehl-i Sünnet İtikadı*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1980.
- HARPÛTÎ, A., *Kelâm Tarihi*, (sade. Muammer Esen), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005.
- HARPÛTÎ, A., *Tenkîhu 'l-Kelâm fî Akâidi Ehli 'l-İslâm*, Necmi İstikbal Matbaası, İstanbul 1330.
- HAYYÂT, Ebü'l-Hüseyn, *el-İntisar*, (çev. Yüksel Macit), Endülüs Yayınları, İstanbul 2018.
- İBN TEYMİYYE, Ebü'l-Abbâs Takıyüddîn, *el Akîdetü 'l-Vâsitiyye*, (çev. İsa Canpolat), Takva Yayınları, İstanbul 2018.
- İBNÜ'L-MURTAZÂ, Mehdî lî Dînillâh Ahmed bin Yahyâ, *el-Münye ve 'l-emel fî şerhi 'l-Milel ve 'n-nihal*, Leipzig 1902.
- KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî, *el-Muğnî fî ebvâbi 't-tevhîd ve 'l-'adl*, C. 8, Kahire 1962-1965.
- KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî, *Mu'tezile'de Hukuk Felsefesi*, (çev. Yüksel Macit), İnsan Yayınları, İstanbul 2003.
- KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR, *Şerhu 'l-Usûli 'l-Hamse*, (thk. Abdülkerim Osman), Mektebetü Vehbe, Kahire 1996.
- KARADAŞ, C., "Kerrâmiyye ve İtikâdî", *Kelâm Araştırmaları*, C. 5, S. 2, 2007, s. 41-62.
- KESKİN, H., *İslâm Düşüncesinde Allah-Âlem İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.
- MÂTÜRÎDÎ [M], Ebü'l-Mansûr Muhammed bin Muhammed bin Mahmûd, *Te'vîlatü 'l-Kur'an*, C. 1, (çev. Bekir Topaloğlu), Ensar Yayınları, İstanbul 2015.
- MÂTÜRÎDÎ, Ebü'l-Mansûr Muhammed bin Muhammed bin Mahmûd, *Kitâbü't Tevhîd*, (thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi), Mektebetü'l-İrşâd, İstanbul 2001.
- NESEFÎ, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid, *Kitâbü't-tevhîd li kavâidi 't-tevhîd*, (thk. Muhammed Abdurrahman eş-Şâğûl), Mektebetü'l-Ezheriyye, Kahire 2006.
- ÖZARSLAN, S., *Pezdevî'nin Kelâmî Görüşleri*, Dib Yayınları, Ankara 2013.
- PEZDEVÎ, Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm, *Usûlü 'd-dîn*, (thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ), Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, Kahire 2003.
- SÂBÛNÎ, Ebü Muhammed Nûreddin Ahmed b. Mahmûd b. Ebü Bekr, *el-Bidâye fî usûli 'd-dîn*, (thk. Fethullah Halîf), Dârü'l-Mârifet, Beyrut 1969.
- ŞEHRİSTÂNÎ, Ebü'l-Feth Abdülkerîm, *el-Milel ve 'n-Nihal*, C. 1, (thk. Fethullah Bedrân), Mektebetü'l-Enculi el-Mısıriyye, Kahire (tarih yok).

TEFTÂZÂNÎ, Sa‘düddîn Mes’ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî, *Şerhu’l-Akâid*, (thk. Mustafa Merzukî), Dârü’l Hüdâ, Cezayir 2000.

TÜRCAN, G., “Kelâmda İnsan Fiillerinin Yaratılması Problemi: Yaratma Kavramı Bağlamında Bir Değerlendirme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 15, Isparta 2005, s. 139-158.

VAN ESS, J., “Mu’tezile”, *Mu’tezile Gelen-Ek-i*, C. 1, (çev. Veysel Kasar), İz Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 69-88.

WOLFSON, H., A., *Kelâm Felsefeleri*, (çev. Kasım Turhan), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2001.

YAVUZ, Y. Ş., “İstitâat”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 23, TDV Yayınları, İstanbul 2001, s. 399-400.

YAZICIOĞLU, M. S., *Mâtürîdî ve Neseî’ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.

YAZICIOĞLU, M. S., “Fiil”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C. 13, TDV Yayınları, İstanbul 1996, s. 59-64.

YAZICIOĞLU [Y], M. S., “İslâm Kelâmında Önemli Bir Mesele: İstitâat”, *İslâmî Araştırmalar*, S. 1, 1986, s. 50-53.